

16+

Дагыстан адабияты

Байтерек

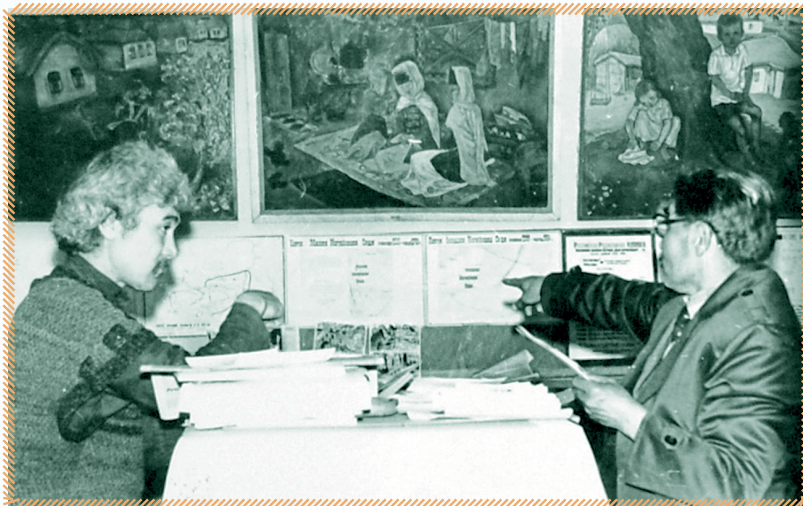
Йылда эки кере шыгады

Геме-Товбе мектебининь окытувшылары

№1 / 2022

БИЗИМ ОБЪРМЕТЛИ ТАРИХШИ

БАЙТЕРЕК

Литературно-художественный
и общественно-политический альманах
Выходит два раза в год

Адабиятлы эм ямагат политикалы альманах
Йылда эки кере шыгады

Учредитель:
Агенство информации и печати
Республики Дагестан

1
2022
январь - июнь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских журналов
“Соколенок” и «Литературный
Дагестан»

ЖУРНАЛДЫНЪ ИШТЕЛИГИ

ПОЭЗИЯ ЭМ ПРОЗА

- Фазиль Абдужалилов.** Повесть «Асантай».3
Яшав йырлары. А.-Х. Джанибеков халк авы-
зыннан йыйган.....21
Суюн Капаев. Макала «Адабият – халктынъ
намысы».....24
Бийке Кулунчакова. Хабарлар «Яслыкты
эске алып», «Тувган куьн».....32
Гульфира Бекмуратова. Поэма «Мен де
сени куьтемен».....42
Зухра Мусаурова. Автобиографиялы по-
весть «Бизди сайлаган йоллар».....50

БАСКА ХАЛКЛАРДЫНЪ АДАБИЯТЫННАН

- Хизри Ильясов.** Ятлавлар.....62

БИЗИМ СЫЙЛЫ МЕРЕКЕШИЛЕР

- Балбек Кельдасов.** «Оьрметли тарихши»,
очерк.....65
Солтанбек Аджигов. «Сен баргайсынъ
яхшылардынъ йольна», ятлавлар.....69
«Халкы мутпайды шаирин», мерекели ха-
бар.....72
Алибий Романов. «Заман оьтер, аты яшар»,
мерекели макала.....75

ЭР ОБЛСЕ, ДАНЪК КАЛАР

- «Юрек дерти», «Ян саьвлеси».
Белгили шаир Магомед Кожаев акында
эскеруьвлер.....78

Етекши - бас редактор

М. Ахмедов

Редактор

Б. Кулунчакова

Редакциядынъ коллегиясы

А. Исмаилов (*бас редактордынъ орынбасары*)

М. Авезов

В. Казаков

М.Кожаев

Э.Кожаева

Ш.Курмангулова

З.Магомедова

Редакциядынъ адреси:

367025, Махачкала,
Даниялов орамы, 55

Телефонлар:

бас редактор - 67-16-31

бухгалтерия - 67-18-75

БАЙТЕРЕК №1
На ногойском языке
январь - июнь

«Тимур Нуралиевтинъ эстелигине».
Макалалар.....82

ЯСЛАРДЫНЪ ЙОЛЛАРЫ

«Билимлери аркалы савлай дунья аясында-
дай», Яратувшылык суьврет.....84

«Бир мектебтинъ хабары», репортаж.....87

«Окытувшы болсанъ, сондай бол», яратувшы-
лык суьврет.....92

«Кайратлы окытувшы», К.Кулаевадынъ мака-
ласы.....94

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Регистрационный номер: серия ПИ №ТУ05-00412 выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан от
22.04. 2019 г.

Байтерек. №1 2022 г.

Выход в свет 19.04. 2022 г.

Тираж 386 экз.

Заказ № 1213

Цена свободная.

Печать офсетная. Бумага офсетная.

Формат 70x108 ¹/₁₆.

Усл. печ. л. 8,4.

Усл. изд. л. 8,7.

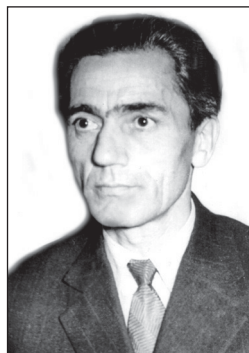
Редакция и издатель:

Государственное бюджетное учреждение Ре-
спублики Дагестан “Редакция республиканских
журналов “Соколенок” и «Литературный Дагестан».
Адрес редакции и издателя: 367025, г. Махач-
кала, ул. Даниялова, 55

Типография: ООО «Издательство «Феникс - пресс»
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Петра I, 61

Поэзия эл проза

Фазиль АБДУЛЖАЛИЛОВ

АСАНТАЙ

(повесть)

1.

Бир кайта Межит Ибрагим-казанлыдынъ туькенине барды: оннан борышкага бир куьренъке туз тилеек болган эди. Болган уьшин, Ибрагим-казанлы бермеди.

– Ана алдынгы борышынъ он бес каьпикти аькел, ол заманда берермен, – деди туькеннинъ иеси, екире берип.

Межит уьйине аякларын акырын алып басып, айлак бек буькирейип, тоьгерегиндеги затларга эс бермей кайты. Юка яклы, узын бойлы картты авыр ойлар баскан эди. Коьк туьсин коьптен бери йойып кутылган азмаз битик коьзлери, туманласкан алыстай болып, куьнъирт эдилер. Тыртыклар сызгышлаган, оьткир екли арыкай бетине тамам такатты таьвескенлик энген эди.

Межит айлак колайсыз яшайтаган эди. Ондай аьдемлер акында «болган байлыгы аясына сыяк» деп айтадылар. Эне опырайды, мине опырайды деп турган бир яман эски уьйи, тоьгерегинде корасы болмаган эм ишин алабота баскан каралдысы – эне тек сол эди онынъ болган заты. А аьели – оьмири авырый юретаган пишеси, аьли де ясы толмаган улы Асантай эм онынъ оьзи – яшамага керек эдилер: ас ишпеге эм кийим киймеге керек эдилер. Ама кайтип яшамага керек? Куллык этип, авыл байларыннан бир зат табарман деп сенмеге боляк тувыл ды. Оны айтпаган заманда да, Межиттинъ энди алдынгы, яс замандагы куьши йок эди. Соннан себеп Межиттинъ аьели, онынъ окын– окында таба туратаган затына «авызга бар, тамакка йок» дегендей этип, не де болсын бир яшайтаган эди. Бу йыл Межит тап оразадынъ алдында Исхак-молладынъ азбарынынъ тоьгерегин айландырып эндек казып бир пуд бийдай тапкан эди. А онынъ алдында ол Байшорага пеш салып, уйге эки он доьрт акша аькелди.

... Тар орамда сав йыл бойында курымай, бакабок басып, тамам сасып калган батпаксувды айланып оьтеятрган еринде Межитке бирден кара-

торы айгырына минип бир якка бараятырган Азиз – Боранбайдынъ киеви – йолыкты.

Карт пан туслас келе берип, Азиз аттынъ тизгинин тартты да токтады:

– Салам аьлейкум, Межит, – деди Азиз.

Межит уйкен ойларга толып турган басын асыкпай коьтерип алды да:

– Аьлейкум салам, – деген явапты кайтарады.

– Аьруьвсинъме?

– Аьруьвмен, Аллага шуюкир, – деди Межит, а оьзи ишиннен «Меним куьним тувсын сага» деп ойланды.

– Яшавынъ калай ды? – деп сораь берди Азиз.

– Я Алла, сен бер деп яшаймыз.

– Береме, аьше? – деп сорады Азиз, куьлкисин мыйыкларынынъ астына ясыра берип.

– Бергеннен эсе де, оллахый, Азиз, бермеген куьнлери коьп болады, – деди Межит эм, басын шайкай берип, куьрсинди.

Карттынъ явабы байдынъ киевине ярамады, эм ол соьзин туьрлендирип:

– Улынъ боспа, Межит? – деп сорады.

Сол сабатлей ярлылыктан оьмири кесилип юрген Межиттинъ юреги куьлп-куьлп этип согып, ойында бир сеним тувды.

– Бос, Азиз, бос, – деди бу, тезлендирип.

– Ол заманада сен оны мага йибере коьаш. Бир куьллык табылып туры, – деп Азиз, домбай кыска бармаклары ман эрин уьстинде тоьгерекленип турган кишкей мыйыкларын шыйпатып алды да, артынсыра косты, – йибер, Межит, ынжынтпан.

Межиттинъ карт юреги тагы да бек куьлпилдеди, коьзлери куьлемсирей берип, юзи де аз– маз яркырып кетти.

– Аьруьв, Азиз, йиберермен. Йибермейтаганым? Йиберермен.

– Аьше, соьйлестикпе?

– Соьйлестик, Азиз, соьйлестик. Алла разы болсын.

– Аьруьв аьше. Эртен эртенъ мен келе койсын.

Соны айтып, Азиз тизгинди какты да, оькшелери мен аттынъ кабыргаларын туьртти эм ат юлкынып коьгалды. Аттынъ аяклары астыннан атылып шыккан агылжыр шанъ карттынъ коьзин каплап, тамагына кирди де, йобькиртти. Шанъ ятысканда, Азиз йок эди.

«Не тоьлеегин сорамага керек эди», – деп ойланды МЕЖИТ, онъ коьлынынъ аясы ман авызын суьрте берип. Сол ой муны аз-маз туьнбилтти, ама уйине МЕЖИТ, тоьбеден туьскендей болып келген яхшылыкка суьйинишли болып, кайтты.

Асантай, калаклары туьртип турган арык аркасын куьннинъ шувагына берип, эсик алдында олтыры эди. Уйде соьгылган, кетеннен тигилген тар дегенде тар эм кыска дегенде кыска кырксырмак ыстан кийген Асантай, тамам аьллевшиннинъ баласына усай эди. Атасыннан коьшкен болып кысы-язы басыннан туьсирмей кийип юретаган, тоьбеси тесик уйкен тери боьрки де, мунынъ касында шанъга батып, ерде ятыр эди.

Асантайдың қасында айырылмай бирге юретаган бир деген тнъи Айтек олтыры эди.

Булар, бирев эситип олтырмасын дегендей болып, сыбырдасып бир затлар акында соьйлесе эдилер. Межиттинъ ювыклап келгенин коьрип, булар тындылар да, дуниядың авыр хабарларынан эрек болган шырайларын ашып, алаллык севип турган коьзлерин картка караттылар.

Межит балалардың қасында аз— маз токтала берип алды да:

— Асантай, мунда кел, — деп улына таслап, оьзи уйге кирди.

Асантай, боьркин алып, айлақ оьсип кеткен шашлы басына басып олтыртты да, тургысы келмегенсип турагалды.

— Сен кетпей тур, Айтек, даь, — деди бу тенъине. — Мен соьле келермен. Аьруьвме?

— Аьруьв.

Асантай атасының артыннан уйге кирип кетти.

Бираздан сонъ Айтек те коьтерилип, эсик бетке табатын ювыклап олтырды: не зат экенин билсе экен — сол муның оьмирин кесип бараятырган. кулагын уй ишине тускап сала берип, бу коьзлерин шуькирейте эди, кенъ, ашық манълайын йыйырылта эди, болган ушин бир зат та аңьлалмай эди. Бир де болдыра алмаганынан сонъ, Айтек турагалды да, сенимсиз болып колын силкти эм, елкесин қасый берип, баягы олтырган ерине келди.

Тез арадан созылдырып эсик зыйкылдады. Уйден Асантай шықты. Айтек сол сабатлей тенъине атылды. Болган ушин, Айтек авызын ашар-ашпас болып, баягы эсик яна бир зыйкылдады, эм тыста Межит коьринди. Бу асықпай эсикти оьзине тартып япты. Сонъ балалар бетке бурылып, бир зат айтқысы келген аьдемдей болып, буларга уьндемей карады, ама бир зат та айтпай, қайгы секленип басын шайқады да, қалтырай кеткен юриси мен орам бетке йол алып йоьнеди.

Айтектинъ юреги таласа эди: не зат болғанын бир билсе экен. Болган ушин, тенъининъ коьнъили қырлы тувыл эди, соннан себеп Айтек бираз уьндемей турды. Ахырында бу Асантайдың билиннен бир колы ман кушаклап алды да, яны авырғанын билдирип:

— Ақанъ не зат айтты, Асантай? — деп сорады.

Асантай явап қайтармады. Ол кетпи бараятырган атасының артыннан қарай бере эди. Баладың шырайы қайғылы эди. Ога, оның атасы оьзи мен бирге Асантайдың яслығын қайда эсе де бир алыс якка, қайтпаска алып кетейтырғандай болып коьринди. Айтек тенъининъ коьзлерининъ қаравы да, шырай турысы да, савлай оьзи де бирден баладықындай болмай қаты сусланып кеткенин коьрди. Асантай куьзде япырақлары қуйылып, тоналған қара бутаклары терейип, келеек сувықларды куьтип ел астында қалтырып турган ялғыз терекке усайтаган эди.

— Айтаяқ тувылсынъма? — деп Айтек яна бир сорады. Асантай бу йол да явап қайтармады. Ол оьзининъ басындағы авмага аьзирленген қапына секленип муның шекесине янтайган уйкен боьркин туьзетти. Алдында бир зат та коьрмей алысқа атылған коьзлери мен Айтекке карады эм тенъининъ енъиннен ыслады да, куьтпесиен:

— Юр, сувга туьспеге бараяқ, — деди.

Айтек, хахтери калгансып, шырайын сытты. Бир кесек заманды булар юмган авызларын ашпай бардылар.

– Билесиньме, – деп Асантай бирден биринши болып сойлеп баслады, – эртен мен Янбек алар ман Саламатин дейтаган участкаге баракяпан.

– Неге? Ол кайсы Янбек ти? – деп тириленди Асантайдынъ соьлеге дейим тоьменлеп турган тенъи.

– Боранбайда ыргат юретаган Янбек. Оннан сонъ...

– Токташ, токташ, Асантай. Сиз онда не зат этеексиз?

Асантай разы болмаганын билдирип кабагын туьйди.

– Пишен шалаякпыз, – деп кести.

– Пишен?

Асантай яна кабагын туьйди.

– Сосы сенинъ, – деди ашувлана берип, – тынълагынъ келмейме?

Айтек коьзлерин тоьмен салды да, бурныннан алдырып:

– Келеди, – деди.

– Аьше тынълагынъ келетаган болса, аьдемнинъ соьзин боьлип тербеме де, тынъла.

– Аьруьв аьше, айт.

Ама Асантайдынъ йигери йыгылды болар деймен. Ол юрисин шалтландыра берип:

– Ат айдаякпан, – деп кести де, хабарынынъ сонъын этти. Айьек, онынъ тенъи тагы да бир затлар косяк болар деп уьмит этип, уьндемей барды. Болган уьшин Асантай, тап йылап олтырарман деп корккан аьдемдей болып, эринлерин каты кысып, уьндемей бара берди. Ол затты коьрген Айтек, сейир зат бар болар деп алданганына оькинип:

– Аьше тек сол эдиде мага айтьаягынъ? – деп сорады.

– Тек сол, – деди анавы да кыскасыннан.

– А мен, берли, бир уьйкн зат па экен деп ойланган эдим.

Асантай бирден токтала берип, ашувланып шуькрейген кишкей коьзлерин тенъине тикти:

– Ойланып, басынъ сиспесе оьтирик ти! – деди Асантай.

– Ва, аьлемет экен навы. Неге ашувланасынъ? Сенинъ ашувынъа тийгендей мен не зат айттым? – деди Айтек сейирге калып, эм артынсыра даазын туьрлендирип:

– Сатин дейтаган участка алыстама экен? – деп сорады.

Асантай селеке эткен куьлкиси мен куьлди.

– Сатин тувыл, а Саламатин Аьвмедий.

– Сен оьзинъсинъ аьвмедий!

– Не зат дединъ?

– Бир зат та. Сенинъ Саламатининъ алыстама экен, деймен.

– Ол меники тувыл эм, онынъ каерде экенин мен билмеймен, – деди Асантай, соьзлерин таптап айтып эм бир аздан сонъ: – А ана «аьвмедий» дегенинъди сен кой. Омаса, билесиньме...

– Сен де кой. Бас деп айткан сен оьзинътте.

Шуьш оьзинде эькенин анхлап, Асантай тынды. Артынсыра тнълер

илинисип алганларын муттылар. Араларында бир зат та болмаган кисилердей болып соьйлесе барып, булар сувга еттилер.

– Кел сувга туьсейик! – деди Асантай эм сол саьатлей, тери сасып калган уьйкен тери боьркин домп эттирип ерге таслап, биринши болып шешинип баслады.

Бир такыйкадан сонь тенълер сувга атылдылар.

Сосы арада сувягага Асантайдынъ анасы Малек келди. Мунынъ дуныяда коьрегин коьрип кутылган, тап оькшелерин явып турган узын, кнеъ кара шыбасы белден бетявлык пан алынып бувылган эди, басына да ямавлары куба-куба туьсли кесеклер болып айырылып турган кара шал оралган эди. Заманы етпей картайып кеткен, ама яс заманынынъ аьруьвлиги сакланып калган юзине авыр кайгыдынъ коьлеткеси тоьселген эди. Малектинъ бетин сызгышлап салынган коьп тыртыклар, онынъ оьткен яшавынынъ авыр болган экени акында аьруьв этип хабар айтпага болар эдилер. Ясында Малек ишкен сувы тамагыннан коьринген, коьплердинъ назарын алган, аьруьв дегенде аьруьв болган. Енъил кайгы коьлеткеси тоьселген шымдай кара коьзли, янъы тувган яс айдай болып кыйылган ярасык кара каслы, аз-маз тартыла келген ап-ак юзли, толкынласып оьрилип, оькшелерине еткен эм каралыгыннан йылтырап турган шашлы, шынар терек бойлы эм бир увыс белли, тостакай тоьсли Малек оьзининъ тенълери арасында, юлдызлар арасындагы айдай болып, айырылытаган эди. Болган уьшин, мунынъ аьруьвлиги экинши ягыннан, онынъ басына явган каза да болаатаган эди...

Бир йыл Малекти конъысы авылдан бир бай, мал алып эм сатып юретаган, ясы да аямаганларга келген киси коьрди. Сосы куьпсе, туьрли-туьрли сылтавларды этип, баьленше кайта Малектинъ атасына келди. Арасы коьп кетпей куьпсе кыздынъ атасына Малекти айттырып кудалар йиберди. Куьпсединъ береттаган бай калымы Малектинъ атасын енъди эм карт оьзининъ язлыктагы яс шешекейдей аьруьв кызын куьпсеге киевге береек болды. Ама Малектинъ юреги бос тувыл эди: ол Межитти суьетаган эди. Соннан себеп Малек куьпсеге байга бармага коьтере унамады. «Карт шошкага пише болганнан эсе, сувык коьрге кирейимтагы», – деди ол атасына. Атасы бас дегенде аьруьв соьзин айтып, кызын куьпсединъ байлыгына сукландырып унатпага шалысты. Оннан маьне шыкпады. Ол заманда атасы колында болган куьшти салып карады. Ол заманда атасы колында болган куьшти салып карады. Оннан да маьне шыкпады. Малек айтканыннан бир де кайтпады. Атасынынъ: «Мен сени оьмир-оьмириме арам этермен», – деп коркыстып бакырганыннан да маьне шыкпады. Ол заманда мунынъ атасы оны байга зор ман береек болып катты. Болган уьшин, эртен куллыктынъ сонъы болаяк дегеннинъ кешесинде Малек, дуныяда болмаган йигитлик этип, Межитке кашты эм сол кеше ок суьйисуьв бириктирген эки ашык баска авылга, Межиттининъ кардашларына кеттилер. Кызынынъ аьдем заты эситпеген, дуныяда эш болмаган огырсызлык эткенине ашувланган атасы муны арам этип, «ол меним авлетим тувыл, ога энди мен яман шоьптинъ оьзин де береек тувылман», – дегенди айтты.

Малек суыйген адеми мен кавышт. Сол куьннен алып онынъ Межит пен куллыктан бел коьтермес авыр яшавы басланды.

... Сувягага келген Малек балалардынъ кийимлерининъ касында токтады. Койныннан, шиберекеке оралып салынган бир кесек кара силте сабынды шыгарып алды да, бу улынынъ ыстаны ман коьйлегин аруув этип ювды эм, кептирге деп, коьгоьленге тоьсеп яйды. Сонъ сабыннынъ калганын яна баягы шиберекеке орап койнына салды да:

– Асантай, – деп сув ишиндеги улына кышкырды, – ыстанынъ ман коьйлегинъди аруув болып кепкениннен сонъ киерсинъ, омаса йьртылып олтырар.

Сон айтып, Малек сызлавы бир де койылмайтаган белиннен ыслап, уьйине кайтып кетти.

Балалар сувга коьпке дери туьстилер. Олардынъ тап эринледи коьгерип, аякларынынъ табанлары ман колларынынъ аяларынынъ терилери ап-ак болып тыртайдылар. Айтектинъ безгеги де тутып баслады. Коьгерип коькис этленген Айтек, тислери тисине тиймей шакулдап, дир-дир этип калтырып асыгыслы кийинди.

– Мен кеттим, – деди бу тенъине, кийинип болып. – Бегегим тутады.

Эм бу, шоршый берип, йортып уьйлерине йоьнеди.

Куьн яхшы кыздыратагн эди. Окын– окында куьнгинъ коьзин коькте йылысып юрген булытлар каплап алатаган эдилер, эм мол заманда ер уьстине уьйкен дегенде уьйкен коьлеткелер тоьселип, акырын коьшип кайда эсе де куьнбатар бетке, бир якка баратаган эдилер. Кобаннынъ аргы ягасында конган Боьлмешет дейтаган станциядан бир аз басылына берип шыккан, уьзилинмей эсителинетаган бир юмсак гуьрилдева келетаган эди. Окын-окында бу гуьрилдев ишиннен ийтлердинъ бирерле йинъишкелендирип, бирерде юванландырып уьргенлери юлкынып шыгатаган эди. Сувдынъ ягасынынъ тувра ушына олтырган яланъаш Асантай, суьеклери шыгып турган тизлерин арык коллары ман кушаклап ыслап, кишкей кара коьзлерин шуькирейте берип алыска карай эди. Мунынъ юзи ойлы-кайгылы, ол Саламатин дейтаган участок акында ойланатаган эди. Каерде эени белгисиз алыстагы пишенлик ога бирерде кенъ дегенде кенъ, теп-тегис, адемнинъ бойы кадер бийиклиги болган яп-ясыл оьленли кыр болып, бирерде яйрап яткантоьбешиклер эм йылгалар болып, бирерде ана станциядынъ аргы ягында тоьселип яткан ушы-кыйыры болмаган данъылдай болып коьринетаган эди...

Ахырында Асантайдынъ кийими кепти. Бу, йьртап олтырмайым деп сак болып кийинли де, шавып уьйине йоьнеди.

Асантай уьйге кирип келген заманда, анасы такта орындыкта янтайып туры эди.

– Заваллекейим-ав, – деди анасы, шыганагына таяна берип коьтерилип, – ана шашынъ кетерилген болса, калай аруув болаек эди. Поптынъ шашындай болып оьскен.

Асантай колын боьркининъ арасыннан шашына ювыртып, басындагы боьркин ампаталандырып шонъкайтты.

– Билесинъме, абай, – деди бу бирден, куванышлы болып куьллемсирей берип, – мен Сакавга барайым. Ол кетерер.

– Уьшин айтасынъ, балашым, бар, яным, бар. Сакав сенинъ йигеринъди йыкпас.

Асантай сол сабатлей эсикке атылды. Болган уьшин, сосы арада зыйкылдап эси ашылды да, уйге Межит кирип келди. Бу уьндемей улынынъ касына келди де, онынъ басындагы тери боьркти шешип алып, орындыкта яткан пишесининъ аяк бетине таслады. Оннан сонъ, баягындай этип уьндемей, кисесиннен ябагыдан этилген болып бир эски кийиз боьрк шыгарып алды да, Асантайга созды:

– Ма, – деди Межит, туьйилген кабакларын бираз аша берип. – Кий.

Асантай суьйингеннен, яс улактай болып, шоршып йиберди. Кийиз боьркти атасынынъ кайдан тавып аькелгенин де сорамай басына каплады да, аяклары ер баспай ювырып уьйден шыгып йоьнеди. Межит пен Малек экеви наьсипли карасып алдылар.

Асантайдынъ артыннан эсик ябылганы сонъ, Малек байыннан:

– Ким берди? – депи сорады.

– Карадав, – дегенди айтты да Межит, пештинъ касында турган маштак шатка олтырды.

Карадав Малектинъ аданас кардашы болатан эди. Ол, карындасыннан бет бурмай, ога танълыгын буьгуьнги куьнлерге дейим де саклап юретаган, Малектинъ кардашкавымларынынъ ишиннен ялгыз бирев эди.

Азиз бен экинши кере соьйлесип болып уьйине кайтап келеятырган заманында, Межит орамда Карадав ман йолыгысады да, ога, оьзи мактанмай да калмай, асантайдынъ Боранбайга ат айдавшы болып бараятырганын айтады. Карадав да бек суьйнишли экенин билдирип, йиенине оьзининъ эски кийиз боьркин береди...

– Азиз бен соьйлестинъме? – деп сорады артынсыра Малек.

– Соьйлестим, – деп Межит кисесиненн туьтин юргистетаган куржынын шыгарды.

– Аьше нешев береек болды?

Межит уьндемей, бармактан юван этип, туьтин орады, отлыктасын шыгарып, кувын яндырды да, туьтинин якты. Сол затларды асыкпай этип болганы сонъ:

– Асантайга бир коьйлек пен ыстан алып береек болды, – деди.

– Не шаклыга ыслайды экен?

– Бир айга.

– Коьп те бермейди экен. Не этерсинъ аьше, ога да шуькир – Алладынъ айтканы сол болартагы.

Межит пишесининъ соьзине явап кайтармады. Басындагы тав тасындай болып басып турган авыр ойларды туьтиннинъ куьши мен шашпага шалыскан кисидей. Межит, оьпкесине шалдырып аьйт деп туьтин тарта эди. Болган уьшин, ойлар бир затка да енъилмей, тува да тува бере эдилер эм, балшетенге йьйылган балшыбынлардай болып, Межиттинъ басында бызылдай эдилер. Межит, касларынынъ бириккен ерине тыртыклар йьйып, бирерде кабакларын туье эди, бирерде кабакларын ашып, ойлы шырайлы болып басын шайкай эди.

Онынъ арасында Малек ах-оьхлеп орындыктан турды да, пештинъ касына келип, оьз куллыклары этип баслады.

Колына кийиз боьркин алып, май куьниндей яйнап турган асантай кирип келди. Мунынъ шашы тап-таза болып кетерилген эди, ийинлерине эм елкесине агылжырсаргылдым кайызгаklar ман увак шашлар куйылган эди. Шашы кетерилген Асантай тагы да бек арыкай болып коьринетаган эди.

– Сакавга кетерттирдинъме? – деп сорап, Малек улынынъ касына келип, ийнин кагып баслады.

– Аьше. Аьруьв кетергенме? – деди улы да.

– Аьруьв, шыракшым, аьруьв.

Сакав ата-анасыннан бек яс болып калган бирев эди. Мунынъ атасы ман анасы оьлгеннен сонъ. Камболат деген бир авыл байы оны оьзине бес ясындагы бала болып асыравга алган эди. Бу зат бек эрте – мунадан йырма бес йыл артта болган эди. Ол заманларда куллыктынъ эбин тавып билетаган эм колы бетиннен таза болмаган Камболат ярлылык пан етиспединъ келпети арасыннан шыгып, байып бараятырганлардынъ биреви эди. Арасы коьп заман кетпей, бу мал-муьлк пен этленип, бек бай аьдем болды. Энди онынъ юзлеген десетине ерлери, коьп санлы йылкылары, мынълаган койлар саналган отарлары бар эди. Отызларга келген Сакав онда ыргат болып яшайтаган эди. Сакав аьдемнинъ аьр кайсысындай болып, бу да бир боьтекей, аьдемлерге карыспас бирев эди. Болган ушин, бу айлак мукаят, куллык суьетаган, эринип билмейтаган эм «юрегинде арамлыгы болмаган бирев» эди. Сосы, бас деп караганда каты болып коьринетаган аьдем, балаларды бек суьетаган эди: балалар да бар эди, онынъ яны да бар эди. Балалардынъ арасында Сакав туьп-туьрли болып кетип, айлак кувнак, айлак танъ эм юмсаk юрек аьдемге айланатаган эди. Балалар да буга тартылатаган эдилер. Асантайдынъ шашын соьле эне сол Сакав кетерген эди.

– Яланъ аяк кыйналады экенсинъ, каскам, – деди Малек, улынынъ басыннан сыйпай берип. – Аягынъа кайдай болса да бир шарык болган болса, не керек эди.

Малек юреги авырып Асантайдынъ йылтырап турган коьзлерине карады, оннан сонъ коьзлерин онынъ кой тезек секленип катып калган, ер-ериннен ярылган кир аякларына коьширди.

Сосы арада Межит коьп ойдан коргасындай авыр болган басын акырын коьгерди, тамагын тазалап йоьткирди, туьтиннинъ туьпшигин ерге таслады да, артыннан туькирип, оны аяклары ман таптады эм ашувдан давазы калтырай берип:

– Йок затты кайдан табаяксынъ? – деди. – Шарык ерде ятып турмайды, сайсы. Кайгырмас, яланъ аяк та юрип турар

Малек тынысын алып куьрсинди эм, улын калдырып, пеш бетке тайды.

Асантай бирден:

– Бир зат та тувыл. Даянарман! – дегенди айтты да, ювырып шыгып кетти.

2.

Уйкен ясыл куыйиз болып пишенлик тоьселген. Куыйиздинь бирер ерлеринде карагошкыл-карагошкыл таплар болып коьгемликлер коьринеди. Костан сол кол бетге кубыладан керуьвге карап тартылып, бир кайгысыз тоьселип уйкен тоьс ятыр. Онынь этегиннен алып басланып кнеь тогайлык яйылган. Тогайлыктынь аргы шети сувягага етип уьзилип кетеди. Мунда бир кесек маллар багылып юрилер. Созылып яткан тоьстинь басыннан карасань, тогайдагы маллар ясыл кумашка туьскен моры, кызгылт, ак таплардай болып коьринедилер. Тогайлыктынь яйыла барып, уьзилип кететаган аргы ягына суьйкеленип куьмис туьсли бир сув агады. Сувдынь аргы ягасында бир авыл коьринеди, ол авылдынь ана бетинде, суьтленип агарган туманнынь арасыннан коьзге тегаран илинип туратаган бир кесек баска авыллар да коьринедилер.

Мине сосы эди Саламатин дейтаган участок. Боранбай сосы участоктынь иеси болатаган бир орыс помещиктен йыл сайын бир кесек пишенлик ерин сатып алып, озининь коьп санлы малына пишен шалдырып аьзирлететаган эди.

Асантай ярбаста олтырган эди. Озининь, бу заманга дейим бир де коьрмеген, янгы кенълигининь ярасыклыгына сукланган асантай: «Сосы экен Саламатин дейтаган участке», – деп ойлана эди.

Сосы арада Асантайдынь касына Боранбайдынь ыргатларынынь арасында уйкенге саналатаган ыргаты Янбек келди. Бу уьндемей баладынь касына олтырды.

– Не карайсынь, йигит? – деп сорады бираз уьндемей турганыннан сонь Янбек.

Асантай колын авыл бетке каратып созды да:

– Анавын карайман, – деди.

Янбек, коьнъил авлайтаган куьлкиси мен куьлемсирей берип, баладынь аркасыннан какты эм басын ийип сув бетти коьрсетип:

– Коьресиньме? – деп сорады.

– Коьремен, – деди Асантай.

– Ол Уйкен Йилиншик деген сув ды...

Асантай, юзине билги келуьв энип, Янбекке карады. Артынсыра:

– Неге Уйкен болады? – деп сорады.

– Муннан баска болып Кишкей Йилиншик деген сув да бар, – деп анълатты Янбек. – Ол мунадан кишкей.

– А Кишкей Йилиншик каерде ди?

– Бизим куьнтувар бетимизде, Токтамыс авылы турган ерде.

Асантай билген сыпатланып:

– Э– э, – деп созды, а оззи: «Токтамыс, Токтамыс... Ол, эште алыс дегенде алыста болган бир авыл болар...», – деп ойланды.

– А ана сувдынь ягасындагы авыл не авыл ды? – деп сорады бала бираздан сонь.

– Ол Кувы. Онда абазалар яшайдылар. А аналар... Коьресиньме?

Асантай коьзлерин шуькирейтип, мойнын алдыга созды да, тигилип карады. Артынсыра:

– Коьремен, – деди.

– Олардынъ эне анавысы Абата, анавысы да Шегерей, а пнп эректе куьньиртленип коьринетаганлар орыс куьтирлери.

– А орысларда Боранбай бар ма? – деп сорады бирден бала.

– Кайдай Боранбай? – деп Янбек анъламады.

– Боранбайдай... Бизим Боранбайдай...

– Сенинъ «бай аьдем» деп айткынъ келеме, – деп ахырында анълап куьлемсиреди Янбек.

– Аьше.

– Бар, Асантай, бар. Байлар оларда да бар.

– Олардынъ ыргатлары да барма?

– Ыргатлары да бар.

Бала бираз ойланып алды да, артынсыра сорады Янбек.

– Байлар, байлар, – деди Асантай.

Янбек яапты туврадан кайтармады да, яна бир сорады:

– А бизикилер кайдай ды?

– Бизикилерме? – деп Асантай кабакларын туйди. – Бизикилер кайдай ды, дейсинъме? Яман аьдемлер.

– Яман дейсинъме? Неге экен?

– Неге десенъ, олар аьдемди азарлайдлар, тоьбелейдилер эм асты яман иширедилер.

– Сен оны кайдан билесинъ? – деп Янбек тагы да бек сейирсинди.

– Акай соьйтип айтады, – деди бала, коьп ойланып турмай.

– Да-а, – деп созды Янбек, сусын катырып. – Сенинъ аканъ дурысын айтады. Байлар аьр якта да яман.

– Аьше олардынъ коьтереси-коьтереси де сондайма? Коьтереси-коьтереси де Боранбайдайма?

Янбек бираз уьндемей турды да, сонъында:

– Элбетте, олардынъ баьриси де, Боранбайдай болып, белки, домбай тувыл боларлар, ама юреклери олардынъ баьрисининъ де бирдей.

– Кайдай, Янбек?

– Кир, Асантай. Арамлыкка толган эм тойгысыз.

– Эх, – деди бала, уьйкенлердей этип куьрсинип, – эгер мен бай болсам деш...

Янбек, басын артка авдарып, куьлди.

– Э-э, кардаш, – дед иол, куьлевин коймай, – сен арттырып сермеп йибердинъ! Йок, асантай, мен сага бай бол, деп айтпас эдим.

Асантай, оззининъ арамлыгы болмаса да, келистирип айтып билмеген соьзиннен оззи уялып, басын тоьмен салды.

– Бай тувыл, – деди бу туйньилген давазы ман, – а бир куьшли дегенде куьшли абдем болсам... Айтпага Алидавдай болсам деш.

– Ол заманда не зат этер эдинъ? – деп сорады Янбек.

– Менме?.. Билмеймен.

– Эх сен, Али-дав. Туврасыннан кесип айта койтагы: олардынъ баьрин де эне ана сувга батырар эдинъ. Солай тувылма?

– Солай, – дегенди айтып, асантай юрегиндегин билдирди. Янбек Асантайдынъ аркасыннан какты.

– Боляк, балаш, соьйлегенимиз, – дед иол булайда ок. – Ол соьздинъ

сонъы узак. – Оннан сонъ Янбек соьздинъ басына кайтып: – Бизим солымызда коьринетаган ана авыл барма? Ога Докшык-кабак дер. Онда шеркешлер яшайдылар.

Соны эситкен Асантайдынъ Янбектинъ алдына бираз мактангысы келди болар деймен эм соннан себе пол:

– Шеркешлерме? – деди. – Бизим шеркеш болып крадашымыз бар.

– Уьшини мен айтасынъма? – деп Янбек бек уйкен сейирсинген киси болды.

– Уьшини мен айтаман, – деп бала тагы да бек янланды. – Ол былтыр бизге келип те кеткен эди. Тек онынъ кайсы авылдан экенин мен соьле мутканман. Белки, сосы авылдан болмага да болар.

– Солай болмага да болар. Эне ана тегаран коьринетаган авыл да шеркеш авылы.

– У-у-у, авыллар калай коьп ти, – деп сейирсинди Асантай. – Туьрли-туьрли халклар да коьп экен.

– Да-а, йигит, дуныя деген бек уйкен зат...

– А савлай-савлай дуныяда неше авыл бар экен?

– Бек коьп, асантай. Санап сонъына шыгып болмастай коьп, – деди Янбек.

Ярбаста бу экеви коьп олтырдылар. Баладынъ аьр не затты да билгиси келетаган эди. Ол коьп затлар акында сорады, а бирер йолда, тап Янбектинъ оьзи де явап табалмаган затлар акында сорап йиберетаган эди.

Ахырында Янбек коьтерилди. Онынъ артыннан Асантай да турагалды.

– Осьип уйкен болсанъ, баьри затлар акында да оьзинъ билерсинъ, – деди Янбек сонъалыкка калганды эм бала ман бирге кос бетке карап йоьнеди.

3.

Боранбайдынъ сатып алган пишенлиги бир ойлыкырлы, коьп юмыран тоьбешикли ерде эди. Мунда йыйы-йыйы болып уйкен-уйкен ак тав таслары расатаган эди. Косилкага эки коса кат егилетаган эди. Туьпке егилетаган арларды, косилкага кезуьв-кезуьв олтыратаган Янбек пен Мата экеви айдайтаган эдилер, а алдыдагы атларды Асантай айдайтаган эди. Ол атларды айдавыннан баска болып, косилкадынъ шалгысы астына тас туьсип олтырмасын деп те карай бармага борышлы эди. Эгер йолында тас коьре калса, Асантай атларды токтакар да, тас акында косилкадынъ уьстиндегине билдилер эди. Ол заманда косилка уьстинде олтырган киси коислкадан туьсип, тасты йолдан пишеннинъ шалынган ерине тыгыртатаган эди, эм оннан сонъ куллык яна басланатаган эди.

Бас деген куьнлерде куллык балага бир енъил эм завк зат болып коьринди. Энди ол мунда келеектен алдын оьзининъ бираз коркып алганы уьшин оьзи-оьзине селеке этип куьлейтаган эди. Янъы енъсикленип, асантай арув-талув деген затты билмей куьн узагында ат айдап, аска токтасалар, атларды сувгармага аькетип юрди. Оны коьрген Боранбайдынъ эки ыргаты да: «Оллахый, йигит бизим Асантай. Аруьв куллык этеди», – деп оны сактап бардылар. Ондай мактав Асантайдынъ коьнъилин тагы да бек коьтере берип, ол, уйкен йолдаслары алдында

уятка калмаска таласып, бар болган куышин, билимин эм сулыбын салып шалысатаган эди.

Болган уышин, куллык этилинип басланганнын экинши юмасынын сонгына Асантай озинин карувы кетип баслаганын сизди. Бауриннен де бек ол эртенги сабатларде, шык туьскен коьгоьлен ишинде аьри-бери шапкылап, отлап юрген атларды ыславында кыйналатаган эди. Кешесинде тойып шыккан атлар да ана якка, муна якка кашып, озлерин коьпке дейим ыслатпай, баладын оьмирин кесип, озегине туьседилер. Бирерлери касларына ювыклатып йибередилер де, сонгында артларын бурып косяк атадылар яде эринлерин туьрип тислемеге шабадылар. Араарада асантай пишенлик яде шалбал ишинде тасларга эм тоьбешиклерге суьринеди яде аягы ман барып шоькирге басады. Атлапрды тамам ыслап колына алгышай, шоькирлер мен шалув мунын аягынын канын шыбыртып таслайды. А ат сувгарганда минмеге деп берген атлары не ат ты ол оззи? Онын эки коьзи де сокыр, шабан дегенде сонлай бир шабан, бир аягын алгышай ана биревин курт йийди. Оьзи де кайдай арык: эне суьек пен тек коьн.

Бу авыклар Асантайдын аьли де яс эм катпаган елкесине бир тав болып басатаган эдилер эм ахырында бала бу затларды коьтералмай, бел берип баслады. Бала коьзлери уьнъирейип азды, аз уйкы коьретаганыннан себеп, куьз япырагындай саргайып кеткен юзиннен куьлемсирев суьртилип алында. Бет суьеги артык шыгып, коьз туьплери де коьгерди.

Кене болса да Асантай даяны юретаган эди. Янъы коьйлек пен янъы ыстаннын иеси боляк экени эсине туьссе, бу озин оззи катырып, сонгы куышин салып куллый этетаган эди. Ол оьмир-оьмиринде бир янъы зат уьстине кийген йок эди. Бала заманыннан бербетин ол атасыннан калган эски-пускыды кийип келген.

Бир кайта булар уйле асларын ишпеге аьдеттегиннен кеш болып токтадылар. Ас аьли де аьзир тувыл эди.

– Ас кайзаман боляк ты? – деп сорады Матай. Давазында онын разы болмай турганы эсителинди.

– Бираздан боляк, – деди, озинин шуьшли экенин сезип, Янбек. Бу йол казаншы болып ол калган эди.

Ол заманда Матай коьзлерин ат айдавшыга коьширди.

– Асынъды, Асантай, сонгынын ише коярсынъ, – деди бу тоьмен болып турган балага. – Астынъ тез боляк хабары йок. Бар, атлары сувгарып аькеле кой.

Матайдын соьзлери Асантайга «аш курсакка сувык соьз» болып тийди, эм ол, бир ери авырган аьдемдей болып, йыйырылды. Сув да бир ювык ерде болса, не керек эди. Уьш шакырым деген аз ер тувыл. Онын да уьстине ана онъмаган шал биеге минип бармага керек. Ол бирев огыргыз ат тик тоьстен туьсип бараятырган заманында, домбык тизли алды аякларын бир аьлемет эти перге кадап басады. Олар аяк тувыл ды да, тап бир буьгилмейтаган казыклар дерсинъ. Онын суьекли аркасына олтырган Асантай, бие аякларын тиреп эм силкиндирип басканы сайын, аркасы ман йылыса-йылыса барып биедин куршанъы, такта кырлы елкесине келеди. Сосындай заманларда Асантай астындагы биеди кан

явдырып азарлайтаган эди, сыбырткысынынъ сабы ман онынъ салпы кулакларынынъ арасындагы басын тоьбелейтаган эди. А бие, согудан сакланмага шалысып, яде ян-якка басын былактыргышлайтаган эди, яде мойнын бирден силкип алып кайкалатыр да, кадалып токтайтаган эди. Бирерде десе, бир заттан корккандай болып, турган ериннен юлкынып алар да, бос боькшедей болып калтыр-култырлатып шабатаган эди. Ондай уьйи соьнген биеге минип, ат сувгарып бармаклык тыныш зат тувыл.

Болган уьшин, эткендей затынъ йок. Соннан себеп Асантай, ишиннен Матайды да, озининъ этип юретаган куллыгын да азарлап, атларды сувгармага айдап кетти.

Асантай аш эди, эм бу зат оны асыктырды. Балага сонынъ астындагы шал бие аьр замандагынан эсе коьп кере акырын юргендей болып эм аьдетиндегиннен эсе артык силкетагандай болып коьринди. Сув да костан кемигенде – бир бес шакырымга эрекленди. Ахырында бу сувга етип, атлар да мойынларын тоьмен салып сув ишип баслаган заманда, Асантайга атлар сувды бек акырын ишетагандай болып коьринди: олар балады сосында болганынша коьп ыслап турмага катыпты экен дер эдинъ. Атларга Асантай ашувга толган коьзлери мен карай эди – онынъ ас ишкиси келетаган эди...

Асантай сувдан кайтып келгенинде, коста Боранбайды коьрген заманында, мунынъ юреги бир баьле барын куьни-бурын сезгендей болып сувып кетти. Боранбай муны неге эсе де аьр заманда да коркыстатаган эди. Асантай онынъ, кирпичинъ ийнесиндей болып, кадалып турган кара мыйыкларыннан коркатаган эди. Баладынъ апатын Боранбайдынъ тамак астыннан кыймаланып шыгып турган бугаклары алатаган эди. Асантай онынъ билдирмей келетаган мысык юрисиннен коркатаган эди. Асантайга сосы кыска аяклары болган, уьйн боькшеге усаган домбай аьдем эне-мине ер уьсти мен тыгырып кетеди эм Асантайдынъ озин таптап янышпага тургандай коьринетаган эди.

Боранбай ишинде сувы болган боькше салынган арбадынъ касында туры эди. Ол колына буьклеп ыслаган камышысы ман аьри-бери ясаклап, Янбек пен Матай экевине бир затлар айта эди. Ыргатлар, уьндемей басларын тоьмен салып, онынъ соьзлерин тынълап туры эдилер.

Асантай, атлардынъ ювенлерин алып, оларды йиберди де, оззи – ас ишпеге деп – коска йоьнеди. Мунда оны сувып, койыланып калган бир аяк быламык пан бир кесек каткан оьтпек куьтип туры эдилер. Болган уьшин, коска кирген Асантай асынынъ яртысын да ишер-ишпес болып, кос ишине пысылдап тыныс алып Боранбай кирип ккелди.

– Тыгынасынъма? – деди бу кире калганлай, каза явдырып эрнин кыйшайтып.

Апаты кеткен Асантай асын койып, турагала берип:

– Асымды ишип турыман, – деди.

– А атларды тойдырып сувгаргансынъма? – Асантайдынъ юрегине буз куйылды эм бу, бир баьле ювыклап келеятырганын сезип, шалт-шалт этип кирпичлерин кагып баслады.

– Кирпиклеринъди не оьлгенинънинъ коьрине кагасынъ? Яде тилинъе коькбатлак шыкканма? Тойдырып сувгаргансынъма дейментте!

– Тойдырганман...

– Оьтирик айтпайсынъма, ийтген тувган?

– Йок, оьтирик айтпайман.

– Кала, юреш мунда.

Соны айтып, Боранбай баладынъ колыннан силкип алып ыслады да, муны боькше турган арба бетке каратып суьйреп йоьнеди. Арбадынъ касына келгенде, бу бир бос аякты алды да, оны Асантайдынъ колына сукты.

– Толтырып сув ал! – деп екирди бу балага.

Асантай Боранбайдынъ айтканын этип болып, юрегинде арамлыгы болмай, аякты Боранбайга тутты.

– Муна бассыздынъ этетаганын каранъызтагы! – деп куьлди Боранбай.

– Мага тувыл, наьлет, эне ана атларга аькетип бер!

Асантай атлар бетке бурылып кетти. Йийрен аласадынъ касына келип, аякты сога тутты. Йийрен аласа аякты ийискилеп карады, сонъында: «Муьсиревим бес каьпик», – дегенсип бурылды да, басын тоьмен салып, отлавын бардыра берди. Боранбай кып-кызыл болды. Ама ол ыргатларынынъ алдында басын кемитетаган аьдем тувыл эди.

– Ана торы биеге бер! – деп кышкырды бу.

Бала аякты туткан торы бие танавларын шатлатып аякты ийискиледиди эм ондагы сув экенин билгенинде, эки сорувы ман аякты босатты да: «Тагы да йокпа?» – деп сорагандай болып, асантайга карады. «Оллахый, уятлы боламыз», – деп турган Боранбай яркдей туьсти.

– Коьресинъме, огырсыз! – деди бу, давазы сырылдап. – Тойдырып сувгарган болсанъ, ол неге ишеди? Неге ишеди, э?

Басын тоьмен салган Асантай, юмган авызын ашпады.

– Неге уьндемейсинъ, шошкадынъ баласы! – деп Боранмай балага кадалда. – Не зат этеегинъде билмейсинъме? Айда йоьне, атларды тагы да бир сувгарып аькел!

Йыламага еткен асантай колындагы бос аякты арбага салды да, ювен алаяк болып коска йоьнеди.

Колына ювен алып костан шыккан Асантайды коьрген Боранбай майпа аякландырып балага карап зырылдады.

– Ювенде басынъа ураяксынъма? – деп кышкырып, оны Асантайдынъ колыннан юлкып алды. – Атка минеек боласынъма? Караш сен ога! Яяв бар. А сиз, – деди бу сонъында, ыргатларына бурылып, – бу наьлетке коьз сала турынъыз. Бала болса, ол атасы ман анасына бала, а менде – ол ыргат, эм меним ога босына оьтпек егистеек мырадым йок. Анъладынъызба?

Эм Асантай атларды сувгармага яяв айдап кетти. Болган уьшин, уьйткен атлар да сувга ювыклаган да этпедилер. Тек торы бие асыкпай сувга кирди де, зор ман ишкендей болып, бир кере сув увьртлады эм артынсыра ягага шыкты.

«Ыстаны да, коьйлеге де отка куьйсин. Мен энди мунда калман. Уьйге кашарман!» – деп ойлана келди йолда, коска кайтып келеяткан Асантай.

Кеште Боранбай авылга кайтып кетти.

4.

Сол затлар болганнан сонъ бир неше куън озды, эм Асантай яшавында тагы да бир баьлеге ыласты.

Заман экинди шакка ювыклап келеятыр эди. Кешки вакыт алдында болатан тыныктыкты пишен шалып юрген косилка ман ат айдавшыдынъ карувсыз болып шыгатаган ат айдав давазы буза эдилер. Косилкадынъ артыннан кара торы атын тизгининнен етип, тек багана, анъламаста коска келген Азиз бара эди. Мунынъ колында таяктынъ бир мазаллы кесек сыныгы да бар эди.

Асантайдынъ карувы тамам кеткен эди. Ат устинде узак заман кадалып олтырувдан мунынъ бели сызлап, уйып калган аякларына мынълаган ийнелер туьйреле эди.

Постромкалар бирден сык этилип тартылдылар. Асантай коркканан дирилдеп кетти. Не болган экенин билер– билмес болып Асантайдынъ тыныкта шувылдап турган кулагына:

– Ийтген тувган ийт! – деген каты даваз шалынды. Эм сол сабатлей ок бир зат увылдап келди де, домп этирип Асантайдынъ аркасына согылды.

Баладынъ коьзлери алдында турган ер мен коьк асты-уьстине авдарылып, йок болды да кетти. Асантай, ишине толтырылмай кум куйылган мешоктай болып, атлардынъ арасыннан йылысып, авып ерге туьсти...

Не зат болганын Асантай тек эртеси куън билди. Ат айдап бараятырган заманында, бу койы пишенликтинъ ишинде коьмилип турган тасты коьрмей калып ты экен. Тас, косилкадынъ астына туьсип, онынъ шалгы юргистетаган таягын ортасыннан сындырады. Оны коьрген Азиз ашувдан ярылып, колындагы таягын айландырып алып Асантайга йиберди. Асантайдынъ сол куън ыласкан баьлеси эне сол эди.

«Йолда оьлип калган мен болайым, боьрилерге едилген мен болайым, кене де мен муннан кашарман», деп Асантай экинши кере ант этти.

* * *

Савлай коькти каплап алган – увак, сувук, аьдемнинъ ишин пыслатаган ямгыр ява эди. Бу ямгыр уьйле заманда явып баслаган эди. Уьйле бираз авганнан сонъ, коска Боранбай келди. Ол шылбыранып ямгырга баткан эди эм дуныяды буздырып куьннинъ яманлыгын азарлай эди. Асантай шырайына коркув энип, ян-ягына карана эди. «Боранбай Алладынъ берген ямгырын азарлайды, а ол уьйкен куьна, сайсы». Асантай оьзининъ анасынынъ: «Алладынъ курыгы узун, куьналы болганларды ол сокпага болады», – деп айтканын коьп кере эситкен эди. «Аьше, Алла Боранбайды неге сокпайды экен? Куьнди, ямгырды азарлайтаган Боранбай Аллага уьйкен асыллык этеди де. Болган уьшин, Алла, неге болса да, Боранбайды сокпайды. Ах, соьле ол боькше курсак байды айындырык согып оьлтире койса, калай аьруьв болар эди...»

А ямгыр, тап коьктинъ туьби тесилгендей болып, аьйт деп ява береди. Кеш те болды – бу кабагын туьйип, дымлы эм сувук болып келген кеш эди. Байдынъ ыргатлары кайтип болса да бир шай кайнатып, каралай

иштилер де, ятып-ятып уйкадылар. Боранбай да коста конып калды.

...Асантай бирден сескенип уянды. Онынъ туьсине – буга бирев ша-
вып, муны бугындырып баслагандай болып энди. Онынъ тек туьс эке-
нин, асантай уянганыннан сонъ билди. Асантай оьзининъ каерде экенин
энди де анълаялмай, коьтерилип олтырды да, уйкалап коьзлерин суьрет-
ти. Баладынъ уйкысы таркады. Бу буьклеп салган аякларынынъ тизле-
рин кушаклап алды да, тымпыйды. Кулак салып, тынълады. Кос ишин-
дегилердинъ баьриси де уйкалай эдилер. Туьрли-туьрли болып шыккан
хурылдавлар эситилетаган эди. Асантай коьзин кыядан салып, Боран-
байга карады. Боранбай костынъ терени бетинде шалкасыннан туьсип
яткан эди. Эм бурныннан йинъишке сызгырык шыгарып пысылдай эди.
Атып келеятырган танънынъ кубасымал куьнъирт ярыгында Асантый
Боранбайдынъ, темиршидинъ коьбип шыккан коьркиндей болып тур-
ган, курсагын айырды. «Курсагынънан коьр казады», – деди ашувга
толып Асантай. Уйкы арасында сандыраклап: «Кеш кыбырдайсынъыз,
кеш», – деди Боранбай да, тап Асантайдынъ ишиннен айткан соьзине
явап кайтаргандай болып. Асантай, дирдей туьсип, тынысын токтатты.
Артынсыра, байдынъ туьсинде сандыраклайтаганын анълап, тыныш-
ланды. «Кабан, бизди туьсинде де асыктырады», – деди ишиннен бала.
Асантай коьзлерин Янбек пен Матай экеви ьетке коьширди. Олар да
авыр курылдай эдилер. Баьрисининъ де уйкалайтаганын тамам билегни
сонъ, Асантай акырын турагалды эм, ясырынып юрген аьдем болып, сес
шыгармай костан тыска шыкты.

Танъ атар алдындагы тынлык туры эди. Костынъ онъ бетинде бир
кырк-элли адымларда келбаксыз кара тоьбешиклер болып атлардынъ
суьвретлери коьринип туры эдилер. Коьктеги кара булытлар аьли де тар-
кап кутылганлары йок эди, ама ямгыр токтаган эди. Асантай костынъ
касында бираз токтап турды, сонъында, дуныяда не заттан да даьмесин
уьзген аьдемдей болып, колын силкти де, костан сол бетке карап йол
алып йобнеди. Ама бир неше такыйкадан сонъ бу бирден кадалып токта-
ды – ол коста кийиз боьркин мутып калдырыпты экен. Эндиги не этпеге
керек? Кийиз боьркин алмай шыкканына оькинеди, аьруьв кийиз боьрк
эди. Артына кайтсынма экен? Ол кавыфлы зат. Боранбай уянып олты-
рмага болар, эм ол заманда баьриси де ялпайды. Ахырында Асантай:
«Ай-вай, янмаса соьне койсын сол кийиз боьрк!» – дегенде катты да,
зыранълап алдыга йобнеди.

Асантайдынъ аякларына авыр, сагыздай ябыскак батпак ябыса эди.
Окын-окында Асантай токтап артына бурылар да, анъшылардан кашып
бараятырган боьридей болып, кувгын йркпа экен, деп кулак салаган
эди.

Буралкы деп аталатаган йылгага ювыклап баслаган заманында, асантай
бир аьлемет болып шыгатаган давазлар эситти. Ол давазлар бараятырган
косилкадынъ «гыр-гыр-гыр» деген давазы ман ат айдавшдынъ «эй-эй»
деген кышкырыгы бир косылып шыкканга усайтаган эдилер. Асантай
сол саьатлей токтады да, кавыфлык сезген кутандай болып, мойнын
созып кулакларын салды. Бираз соьтип турганнан сонъ, буян-ягына
карана берип, энди акырын юрип йол алды.

Куьнтувар бет кызарып кутылды. Атып келеятырган танънан
корккандай болып, булытар шашылысып баслай эдилер. Бир аздан сонъ

коьк тазаланды. Эргенъликтинъ тынлык шагына шырторгайлардынъ дирилдеген йырлары толдылар. Кубыла якта басы агылжыр-кызгылт саавлеленип эки оьркешли Карлытав коьрине эди. А Асантайдынъ баягыда эситетаган давазлары ашыктан ашык болып эситиле бердилер. Энди олар бир кесек ийтлердинъ канъысып уьргенлерине усай эдилер. Бала десе, баягышылатып артына карана берип, алдыга бара берди.

Куьнтувар беттен куьннинъ коьзининъ оттай кызыл шети коьринип шыкты – куьн аьруув болаяк эди. Асантай балтырган ман куврай араласып оьскен калынлыкка етти. Йол калынлыкты как ярып оьтип кететаган эди. Бала бас дегенде: «Калынлык ишинде боьри болып олтырса ша?» – дегенди ойланып, алдыга бармага батпады. «Боьри» деген зат эсине туьскен заманда, Асантайдынъ арка бети бир аьлемет болып йыбыр-йыбыр этип сувып кетти. Болган уьшин, баладынъ кувгын акындагы ойы онынъ боьриден коркувыннан куьшли эди. Соннан себеп, бу коькирегин толтырып тынысын алды да, таьвкел этип калынлык ишине кирди эм сол саьатлей ок тувра мунынъ аягынынъ туьбиннен дыр-дыр эттирип бир семиз боьдене ушып кетти! Асантайдынъ юреги дирдей туьсип, апаты кетип, туьклери тик турды, эм ол артына каткыды.

Бир заманда, онынъ боьдене эккенин билип бу «уфф!» эттирип тынысын алды да, манълайы ман бетиннен шыккан сувык терди суьтип алды.

Ама коркканыннан эсин йыйып алар-алмас болып, мунынъ оьтकिриленип тигилип турган кулагына «топа-топ, топа-топ», – деген биро сеслер илинди. Сеслер барганы майын оьсе берип, арт беттен келе эдилер. Бала юрисин тезлетти. Ама сеслер арттан калмай ювыклай бере эдилер. Ахырында бу топылдав айлак ашык эситилип шыкты. Юреги дуьньк-дуьньк эттирип согып таласа турган Асантай токтала берди де, артына карайым дегенлей, муны бирев ат пан оькшелетип келди де, янына ушырып йиберди...

Кара торы аттынъ терейип турган эки кулагынынъ арсаыннан Боранбайдынъ ак кийиз боьрки мен кутыгыннан шыгып батлап турган эки коьзлерин коьре калганы болмаса, асантай баска, бир зат та коьрмей, басы-коьзи айланып барып батпаклы ерге ялп деп туьсти. Яп – ярк болып тоьселип келеятырган аьруув куьндизлик, кап-каранъа болып кетти де, Асантайдынъ эси авды.

* * *

– Атта-ав, тувра мута билмеймен. Буралкы ишинде дунья буздырып боьрилер улыйдылар, муна яман еледи де, япа-ялгын уьйине кашып барады. Ал энди не айтарсынъ бу огырсыздынъ эткен затына?

Боранбайдынъ сосы айткан соьзлери, туьс арасында эситилингендей болып, эси авып кос ишинде яткан Асантайдынъ кулагына илинди. Асантай шашылып кеткен ойларын бир ерге йыймага шалысып, тегаран бир кулак салды эм ярты-курты сосы соьзлерди эситти.

– Ва-а, ол костан кайзаман шыга койган ды?

«Мунавы Матай болар деймен», – деди ишиннен бала.

– Да-а, – деп созды кимге явап кайтаратаганын белгисиз этип Янбектикине усаган бир даваз. – Танъ атаяктынъ алдында мен костан тыска шыгып келдим. Мен оны уйклап яткандай коьрдим.

– Уйклап яткандай коьрдим, дейсиньме? – деди Боранбайдынъ сырылдавык давазы. – Йок, Янбек. Сенинъ оны уйклап яткандай коьретаган заманынъда, ол йолыныныъ ортасына етип кутылган болар эди. Мен онынъ артыннан калынлык ишинде еттим.

Янбек пен Матай экеви уьндемей карасып алдылар, а бираздан сонъ Боранбай:

– Ийттен тувган, айлак кылыплы бала экен, – деди. – Бизди калай аьруьв алдады.

Бу ерде шырайы кашып, авызы– бурны кевип яткан Асантай йыбырдана берип, эринлерин ялады. Оннан сонъ, коргасындай авыр болып турган кабакларын тегаран бир коьтерип, аз-маз коьзлерин ашты. Асантай туманласкан коьзлерин Боранбайга тигип токтатты. «Бу мунда да неге келген ди-ав? Ога мунда не керек ти? – деп ойланды бала. – Мен соьле уйдемен де». Сонъ Асантай, болган затларды эсине туьсирмеге шалысып, коьзлерин япты. Аз-аздан мунынъ акылы йыйылып, эси ашылды, эм Асантайдынъ коьзлерине батпак йол, йол уьстиндеги калынлык, аяклары астыннан ушып кеткен боьдене, Боранбайдынъ батлап турган коьзлери мен ак кийиз боьрки, аттынъ терейген кулаклары коьринди. Бала, яман астан шийкенген аьдемдей болып, йыйырылып алды да, коьзлери мен кос ишин тинтип баслады. Боранбай тизлерин кенъ этип яйып салып олтырган эди. Ол колына ыслаган бир шоьпти тислеп-тислеп алып, ерге туькиргишлеп, тынысын ашувлы ала эди. Матай, тизиннен шоьнькип олтырып,

Бир зат тиге эди, а Янбек окын-окында кабаклары астыннан Боранбайга карай берип, ойлы шырайлы болып, туьтин тартып туры эди. Асантай шыганагына таяныв коьтерилеек болып эди, ама юрекке тийген авыртув муны авдарып артына саллы.

– Колым-ав, колым! – деп кышкырыклады Асантай.

– Бакырма, бакайынъа курт туьскирдинъ баласы! – деп екирди Асантай бетке бурылып Боранбай

Ама Асантай йылай берди. Ол заманда Боранбай, дуныя буздырып азарланып турагалды да, ел уьрип аькеткендей болып, костан шыгып кетти.

Боранбай шыгып кеткени сонъ, Янбек Матайдынъ кулагына энъкейип:

– Заваллыдынъ колынынъ буваны шыккан, – дегенди айтты.

– Кой сол! – деп Матай силкинип кетти.

– Аьше. Оьмири кыска болгыр Боранбай оны ат пан соктырып йыккан болар деймен.

– Шошкадан тувган шошка, – деди, ашувланганыннан тынысы битип, Матай. – Кутырганы басына болсын...оныма, оны...

Матай, айтпага соьз таппай, тек юмырыкларын каты юмык, тислерин кыршылдатты.

Янбек пен Матай экеви баладынъ онъ колын карасалар, ол билектен алып, аямаган болып артына кайырылып туры эди... Уьйледен сонъ Янбек, Асантайды алып, авылга кетти. А ыстан ман коьйлек Боранбайда калдылар.

Ызы болаяк

ЯШАВ ЙЫРЛАРЫ

(А.-Х. Джанибековтынъ «Соъз казнасы» деген китабиннен алынган)

1.

Атайлардан калган,
Алай, яным, эски соъз:
Элге намарт туъзелмес,
Доска намарт эш онъмас.
Душпаннынъ досы дос болмас.
Каты юрек, акмак бас,
Вагазадан пай алмас.
Кысаслык пан канлас бола коърменъиз.
Явга келген кыйынга
Яман юрек эш тоймас.

2.

Ялган тувыл язганым –
Билимлиден соранъыз.
Яхшы ойласак, йигитлер,
Олар бизим корамыз,
Юрегимиз, тилимиз,
Бир ниетте бир болып,
Туъз ягына каранъыз.
Алыс, ювык айырмай,
Кисесине карамай,
Эки юзли ярамай,
Аканъа «Не?» деп, сорамай,
Балдай болсын аранъыз.

3.

Билимсизди билгенде,
Коъзсизлерди коъргенде,
Санъырав да, савлар да –
Савлай бары тенъ болмас.
Окымасанъ, билмесенъ,
Билгеннен акыл алмасанъ,
Дунья сага кенъ болмас.

4.

Окып-язып билинъиз –
Оънерли болар элинъиз,
Шешен болар тилинъиз.
Илми – емис терек ти,
Илми барда мал да бар,
Барган ерде бал да бар.
Келисер сенинъ аър затынъ,
Эш кем болмас бир затынъ,

Айырылмас антлы дос,
Йигерли этер юректи.
Йигер минен – ети тил,
Йигит болсанъ, аьрне бил.
Тил кисиге керек ти.
Тилде оьнеринъ болмаса,
Янынъдагы аьзир зат
Коьктен алыс эрек ти.

5.

Атайлардынъ, алай яным,
Айырылып ак кийик,
Ялгыз шыкса, яв тиер,
Ялгызды яв да бек суьер,
Яв коьргенде ясанып,
Яв кийимин яв киер,
Боьлингенди боьри ер,
Боьлинген койга яв тиер.
Айырылмай, боьлинмей,
Асылда бирге болсанъыз,
Йигитлер, сизге ким тиер?

6.

Ярлыман деп, ялгызбан деп,
Кайгы мынан зар шексе,
Куьни келген куьнинде
Онъайга исинъ айланар.
Кыйыны ман яшаган,
Алувдан эрек кашаган,
Туьзлик пинен яшаган.
Туьз ягына айланар.
Язлык шыккан оьлендей,
Келер, кетер дунья,
Неше керен айланар,
Нешевлер иске сайланар.

7.

Дереже деген дегершик,
Айланып болып, бас болар.
Малы уьшин кызганлар,
Айланасын казганлар
Узак калмай тас болар.
Элдинъ басы болмаган,
Колына онълы ялав алмаган,
Шошы бизим ногайлар,
Куьни келген куьнинде,
Алтынлы найза байланар.

8.

Алдыңгы бизим агалар,
Бермегенди суыймеген.
Уисиди, ким де болса,
Ол заманда тиймеген.
Оъз кисеси толмаса,
Миллет уьшин юрмеген,
Пақырды коьзи коьрмеген.
Коьз ясы ман ялбарса
Кулагына кирмеген.
Хак бакылды айырып,
Яман истен кери урып,
«Яхшы бол» деп буйырып,
Туъз маслагат бермеген.
Хакты яккан куьн уьшин
Кыйналмаган эл уьшин,
Кыйынлык салган нешевге,
Туъз яшарга оьзи уьшин,
Халк та оны суыймеген.

9.

Озган саьне бир куьн де
Агалар нефсин тыймаган,
Бар затына тоймаган,
Халкы уьшин ислерге
Нефсилери коймаган.
Кагыстырган, яшаган,
Амалын тапса, ашаган –
Хаддан озган зулмылар
Дунияга сыймаган.
Аьр кисидинь бурынгы
Авызындагы эски соьз:
«Яхшы юрсень – той, -- деген,--
Яманлыкты кой», -- деген
Насыйхатын йыймаган.

10.

Оьктемликти агалар
Уьйкен истен санаган,
Пақырларга хорлыкты
Яхшы истей коьреген,
Ришивет пен урылыкты
Халал кимик ашаган.
Эндигиси буьгуьнде
Дережеден йыгылып,
Амалсыздан бувылып,
Таса ерге тыгылып,
Йыйынлардан қувылып,
Қув басында от янып,
Артында коьрди қорлыкты.

АДАБИЯТ – ХАЛКТЫНЬ НАМЫСЫ

Ногай адабиятына етпис йылларга юзык заман болаатыр. Сол йыллардынъ ишинде ол обсти, беркиди, оьрленди, совет миллет литература-ларынынъ арасында оьзине айырым сокпак алып, сол сокпак пан юрип, давдырама йолга шыкты. Элбетте, айтувы аз болганы уьшин, айланмасы узак эм кыйын болды сол заттынъ. Оьзи-оьзиннен бир ис те битпейди де, бир зат та болмайды да. Куьш те, карув да, акыл да, зегийлик те керек болады. Эне сол затлар табылдылар бизим халкта. Литературамызды аяк уьстине салар уьшин, оны калыпластырар уьшин, бизим агайлар: Муса Курманалиев, Башир Абдуллин, Хасан Булатуков, Зеид Кайбалиев, Фазиль Абдулжалилов, Куруптурсун Оразбаев янларын-канларын аямай уьйкен каьр шектилер. Олар литературамыздынъ баьри жанрларын да туьздилер: ятлав да, хабар да, повесть те, роман да, пьеса да яздылар. Арымадылар, талмадылар, шолпа туьсип яздылар. Оьз заманларын, совет влаьстинъ янъы аяк басып бараятырган шакларын шебер тил мен суьвретлеп коьрсеттилер. Бизге элли-алпыс кадер китаплар калдырдылар. Бизим Совет адабиятымыздынъ, ашыклап айтканда, негизин туьздилер, халк санына киргистип кеттилер.

Тек бир Фазиль Абдулжалилов оьзи отызга юзык китап язып калдырды. Олардынъ ишинде адабияттынъ баьри жанрларына да язылынган затлар бар. Язылынганларында да аьнеше-минеше язылынган шыгармалар тувыллар, а шебер тил мен, заманга уйкас болып зегенли язылынган затлар. Сол шыгармаларда биз ногай халктынъ Октябрь революциядынъ алдыннан алып алпысыншы йыллардынъ сонъына дейим яшавы коьрсетилген десек оьтирикши болаяк тувылмыз.

Муса Курманалиев бизге баьленше китап язып калдырды. Ол школаларга учебниклер туьзди эм балаларга деп ятлавлар язды. Ол савлай оьзининъ яшавын халкымыздынъ маданиятын эм адабиятын оьстирер уьшин багысланган аьдем. Сол агайлар язып калдырган китаплар бизим байлыгымыз, карзынамыз боладылар. Биз оларды балап та, саклап та билмеге эм келеектеги урпакка ескистпеге де тийислимиз.

Баска литературалардай болып, бизим яс литературамыз да кавгадан сонъгы йылларда бирден оьрленип кетти. Кан туьтеген Аталык согыста совет халкынынъ енъуьвин коьрсетпеге керек эди. Эне сол зат литерату-рымызды ийги кесек алдыга ымтылтты. Кавга темага коьп ятлавлар, хабарлар, поэмалар, повестьлер язылдылар. Мысалга, Фазиль Абдулжалиловтынъ «Куьшлилердинъ аьели», «Атадынъ улы» деген повестьле-рин, Куруптурсун Оразбаевтинъ «Кенъ кырлар» деген хабарлар йый-

аьдем десем, эш те, оьтирикши болмаспан. Бакырмай-кышкырмай, «мен-мен» деп коькиректи сокпай, айт деп язды эм язады. Йылдан-йылга язувынынъ коьрки коьтериле береди. Эне сол зат язувшыдынъ, бир орынды таптап турмай оьсип баратаганын ашык коьрсетеди. А.Киреев балаларга деп атап 10-нан артык китаб язды. Окувшы балалар оларды суьйип окыйдылар. Критика да йылы соьзин айтты. Язганларынынъ саны тувылды да, а сапаты да самбаклы болды. Балаларга язув-айлак яваплы эм айлак кыйын. Неге десенъ оларга балдай таьтли соьзлер тавып айтпага керек болады-ав. А ондай соьзлерди табар ушин, балалардынъ ишки эм тыскы дуниясын яхшы билмеге керек болады. Аскербий ол затларды тамам сынаган эм билген. Оннан сонъ ол ятлав язувдынъ оьнерин де, сулыбын да тамам туьсинген, булай айтканда, онынъ колы шеберленген.

Кайратланып куллык этеди Келдихан Кумратова да. Ол да баьленше ятлав йыйынтыклардынъ авторы. Онынъ ятлавларында биз наьзик лирикады, терен философиялык ойды сеземиз. Бобтен де поэтессадынъ «Алтын ока» эм «Тамыз» деген йыйынтыкларында ол затлар яхшы сезиледилер.

Бизим адабиятта тийисли орынды Анварбек Култаев пан Джанболат Туркменов тутадылар. А.Култаев оннан артык китаптынъ авторы. Балаларга да бир неше китап шыгарган.

Литературамызда яхшы язылынган китаплер оьз пайдаларын оьсип келеятырган яс кавымга тийгистпей болмадылар. Онъыс каралган эм асылланган ерде аьруьв битеди де. Сога усап сол эллинши эм алпысыншы йылларда оьсип, оьрленип бараятырган литературамызга етписинши йыллардынъ басында бир талай зегинли, окымыслы яслар келдилер. Келип болып, билеклерин туьрип, беллерин бувып, йигерленип язып басладылар. Олар – Кадрия Темирбулатова, Иса Капаев, Бекбийке Кулунчакова, Мурат Аvezов, Магомет Кожаев, Валерий Казаков, Аждаут Найманов эм тагы да сондай баскалар. Булар бизим литературага янъы «тыныс», янъы ойлар аькелдилер. Эгер дейим эллинши эм алпысыншы йылларда келген яслар бобтен де бек поэзиямызды оьрлендирип алып йобнеген болсалар, муна етписинши йылдагылар прозамызды коьтердилер. Булар, яшавды аьр бир ягыннан алып, терен этип суьвретлеп коьрсетип басладылар. Алдынгы прозамызда йолыгатаган стандарт схематизмнен эрек кеттилер. Аьдемлердинъ оьз ара айкасларын, аьдетлерин, кылыкларын, куллыкларын, куллык арасында болатаган карсылыкларды ашык этип айттылар. Оьзлерининъ заманын эм замандасларынынъ яшавын уста этип яздылар. Коьркемленип яхшы язылынган поэзия ман проза тек ногай халкка белгили болып калмай, кыска заманнынъ ишинде, орыс тилине коьширилип коьп миллетлерге де белгили болды. Бир кесек китаплер акында савлайсоюз критика да яхшы соьз айтты. Кадрия Темирбулатовадынъ поэзиясы эм Иса Капаев,

Бийке Кулунчакова ман Валерик Казаковтынъ проза затлары акында белгили критиклер оьз ойларын «Литературная газетада», «Литературная Россияда» эм баска журналларда яздылар. Адабиятымыз акында савлай элимиз соьйлеп баслады. Москвада шыккан Иса Капаевтынъ «Бар сондай яслар» деген китаби савлай союзлык адабият конкурсында белгиленип, Островский сыйлык дипломына, а Валерий Казаковтынъ «Бабайдынъ юлдызы» деген повести Москвада яс автордынъ бас деп шыгып турган шыгармаларыннынъ арасында энъ яхшысы деп шыгып турган шыгармаларыннынъ арасында энъ яхшысы деп саналып сыйга тийили болдылар. Бекбийке Кулунчакова десенъ Сулейман Стальскийдинъ савгасынынъ лауреаты деген атты алды. Бу затлар тек сол авторларга сый болып калмай, бизим ногай литературага уьйкен сый болды. Мурат Аvezовтынъ поэзиясы да ойы ман, маьнеси мен литературамызга аьруув келим болды. Бобтен де онынъ «Эс» деп аталган ятлавлар йьйынтыгы оьзине эс эттиреди.

Соьйтип бизим ногай литературадынъ аьруув аты да, аьруув данькы да, тек Керуув Кавказга тувылды да, савлай кыралымызга айтылып баслады.

Аьруув этип ойланып карасак, адабиятымыз 10 йылда бир толкындай толгасып, яс тайпалар келип, ясарып оьсип барады экен. Тийислисинше аркадан арка авысып оьсип баратаганы бек аьруув.

Сексенинши йыллардынъ басында да адабиятымызга яньы «толкын» сокты. Сол «толкын бизге – Батал Зитляужевти, Магомет Хановты, Фарида Сейдахметовады, Салимет Майлыбаевады, Хасан Джемакуловты, Магомет Утемисовты аькелди. Булар да литературамызга тагы да яньы яс куьш костылар. Аьлиге дери бизим литературада язылмаган эпиграммалар эм шаржлар язылып басланды. Оларды зегийли яс Батал Зитляужев аькелди. Бу зат та литературамыздынъ оьсуьвине шаат болады-ав. Сосы яс язувшыларымыздынъ аьр-бириси де соьле оьзлерининъ бас деген йьйынтыкларын баспага аьзирлегенлер. Соньгы «Толкын» ман келген яс аркадынъ акында соьз барганнан сонъ мен булайда меним коьнъилимди коьтерген, юрегимди толгандырган затлардынъ акында айтпай болалмайман. Ол затлар – Баталбек Зитляужев пен Фарида Сейдахмедовадынъ шыгармалары.

Батал Зитляужев бизим литературага шарж деген затты аькелди дедим. Эм биз онынъ сол шаржларына аьруув этип эс берип карасак, олардынъ аьр бирисинде соьз шеберлигин де, ятлав язувдынъ усталыгын да эслемге боламыз. Онынъ шаржларында биз ойды да, келисип келген уйкасларды да, терен тенълестируьвлерди де, окыганды сейирсиндирген кажавды да коьремиз. «Кажав» деген соьзди айтканымда, муна зат эсиме келди: «Шарж» дегенди, менимше, ногайша «кажавлама» деген соьз бен алсак аькис болмас эди деп, ойлайман. Алсак алармыз, алмасак коьрип алармыз, аьле ол тувыл меним айтаяк ойым. Айтаягым, Зитляужевтинъ шыгармалары. Булайда онынъ «Ногай соьзинъ етпес» деген кажавлама-

сыннан мине муна шувмакты алып караягынъыз (ол А.Межитовтынъ «Суювимди язбага, ногай соьзи аз мага» деген сыдыраларына кажав этилинип язылынган):

**Ах, товарищ Мархаба,
Сен мага бек дорога.
Суювимди язбага,
Ногай соьзи аз мага.
Сен такая ярасык,
Прямо эсим авады,
Авыз-оймак, коьз-кысык,
Меним сердцем урады...**

Калай тувра айтылынган кажавлама соьзлерди-ав! Соьзлер айтылынган ойга уйкасылып, ойды терен этип коьрсетип салынганлар шувмакка. Бир соьзди алып тасласанъ – яде баска ман авыстырсанъ, шувмак янме-ян шашылып кетеек. Эне сол затта тувылым ятлав язувдынъ сыры-сыбыры?! Ногай соьзлери аз болатан болса сагап, баска тиллердинъ соьзи мен айта кой деп туры Зитляужев ятлавдынъ авторына.

Баталбек Зитляужев кыска мыскыл (сатиракалы) хабарлар да язады. Онынъ бир неше сондай хабарлары «Меним язылыгым» деген йыйынтыгымызда да баспаланып шыкты. Олардынъ соьзлери аз болганы уьшин, ойлары терен эм коьп. Сол хабарларда да ол, озининъ кажавламаларындагындай этип, бизим яшавда йолытаган терисликлерди бетлейди, дурыслыкты, туьзликти коьтереди. Оларда да хабардынъ ойын «йоьплемен» соьзлерди тийисли кебинде кулланады.

Баталбек Зитляужев – бизим адабиятка коьп болмай келген яс аьдем. Янъы келсе де, янъылык алып келди. Онынъ ол сокпакка адымын, апыл-тапыл этпей, каты басып туьсип туры, а уйкен давдырама йолы алдыда. Эне сол йолга шыгар уьшин, уйкен куьш те, кайрат та, шыдамлык та керегин ол эсиннен шыгармага керек болмайды.

Фарида Сеидахметовадынъ да баспадан шыккан аьр бир ятлавын эс берип окыйман. Бирер ятлавларын кайта-кайта окыйман. Окыгым келип окыйман эм окыган сайын: «Сосы яп-яс кыскаклы кайтип яхшы этип биле койды экен ногайша ятлав язувдынъ сырын-сыбырын?» - деп озимнен озим сорайман. Сонъында, ойланып турып мунадай ойга келемен: «Зегийлик деген солтага».

Зегийлик. Эне сол зегийлиги (таланты) болмаганлай, бирерлер «Мен де язаман» - деп халктынъ да, озининъ де басларын авыртадылар. Куры басты авыртып калсалар не керек эдилер, а адабиятка уйкен зарар аькеледилер. Алдыда язаяк ясларга яман язылынган заттан осал коьрим болады. Ондайлардынъ язганнан эсе язбаганлары мынъ кайтам да аьруьв эди-ав!

Айтаягым Фарида Сеидахметовадынъ ятлавлары. Бир-эки кайтам окыганлай мине муна ятлавы эсимде калды:

**...Улы болмаса атамнынъ –
Кызына келер дирет,
Атама тилек саларман:
«Атга шаппага уйрет!»
Бизге еткен бурынгыдан
Ярасыклы сол аьдет:
Ул болмаса, кызы атланган, -
Атга шаппага уйрет!
Аргымакты бойсынтарман,
Кишкей деме, сен каьр эт,
Йигитлер мен йол шыгарман –
Оклар атпага уйрет!
Усталыкты кызганмасынъ –
Ногайда сондай аьдет,
Кызынъ ушин кызармасынъ –
Атга шаппага уйрет!**

Уйкасылып, келистирилип, яхшы соьзлер табылып язылынган ятлав. Ойы да, оьнери де, шебери де бар.

Фарида аьле де яс. Онынъ ишеек сувы, коьреек куьнлери алдыда. Солды да, эринмей ол айт деп куллык этпеге керек. Соьле мен йогарыда уьлги этип аькелген ятлавдынъ ойы бизим адабиятта бир кайтам айтылынган. Кадрияда да сондай ой ман язылынган ятлав бар. Болса да Фарида ол ойды оьзинше шеберлендирип айтып туры-ав.

Эндигиден арбатында да Сейдахметова, яратувшылык куллыгында янбы ойлар да, янбы ярасык тенълестируевлер де тавып, ятлавларын тагы да бек шеберлендирип, коьрклендирип язар, деп сенемиз.

Тамамлап айтканда, бизим проза да, поэзия да осал коьринмейдилер. Бизде аьле бек аьруевъ язылган ятлавлар ман поэмалар эм хабарлар ман повестьлер де бар. Оларды, бир уялмай-зат этпей, баска халклардынъ адабиятларынынъ алдына оьктемсип айтпага болады. Болса да, бизде коьтере зат та аьруевъ, язганларымыз яхшы деп, оьзимизди оьзимиз тынышландырып турмага болмас. Ярлыдынъ уьйин мактаган йьгар деген такпак бар бизим халкта. Солда да, етиспевлеримизди ясырмай-зат этпей айтпага эм оларды тайдыра бармага керекпиз. Бизде йыл сайын (Дагестан ногайларда шыгатаганларды да санап) бир неше китап шыгады. Аман да олардынъ баьри де бир оьлшемде язылган деп айтып болаякпа? Элбетте, болаяк тувыл. Олардынъ ишинде орталары да, осаллары да бар. Бобтен де мени бизим поэзия повестьлердей, романлардай болып, тек туьнегуьн язылынып басланган зат тувыл.

XV-XVII оьмирлерден бербетин язылынып келеятыр ногай поэзиясы. Асан Кайгылыдынъ, Шал-Кийиздинъ, Казтувганнынъ, Досмамбеттинъ эм с.б.атлары эм язган затлары савлай тюрк халклардынъ авызында

турадылар. Келинъиз булайда Досмамбет йыравдынъ (XVI оьмир) йырларыннан мине муна шувмакты алып караягынъыз:

**...Эки арыслан яв шапса,
Ок кылгандай шаншылса,
Кан ювсандай эгилсе,
Аккан сувдай тоьгилсе,
Бетегели сары аркадынъ бойында
Согысып оьлген оькинмес...**

Шувмакта аьр-бир соьз, кап пан кепке куйылгандай болып, орынларына уйкастырылганлар. Булайда шеберлик те, терен ой да бар. Бу ятлав уьш юз йыллар мунадан алдын язылган. Ал, ойланып караган аьдемге соьле бизге ол кайтип ятлав язбага керектинъ уьлгиси болып туры. Эне колымыздынъ астында осндай бай поэзиямыз бола турганлай, бизге не де болсын бир ятлав язув коьтере келиспеген зат. Биз сол бурынгы йыршыларымыз язган затларды терен тешкерип карамага эм билмеге тийислимиз. Билмеге дегеним, колымыздан келгенинше яттан окымага эм оларды баска биревлерге оьктемсип айтпага керекпиз.

Болса да отызыншы йылларда газетте баспаланып шыгатаган агитация ятлавлардай этилинип языладылар соьле де бизде бирер ятлавлар. Ондай ятлавлар бизим поэзиямызга не ой, не шеберлик бетиннен бир янъылык та аькелмейдилер. Тек авторларына акша келим эм бизим адабиятка зарар аькеледилер. Сондай осал ятлав язганлардынъ, белки, келеекте яхшы язып олтырар, деп хаьтер коьрип, бир йыйынтыгын шыгарсанъ, ол тагы да, топ-топ этип язып, ойсыз-сойсыз ятлав йыйынтыкларын баспага аькеледи. Бир-эки лист аькелсе не керек эди, а алты-ети лист шыгар деп давласады. Сол автордынъ алты-ети лист ятлавларынынъ ишиннен янъы ойы, шеберлиги-заты болып язылынган бир он-он бес ятлав таппага да кыйын. А ол затты ога алал болып айтсанъ, сол бирев сени атасын оьлтирген явындай этип коьреди. Осал ятлавлар язылынганнан эсе язылынмасалар коьп яхшы эди.

Кайтип, поэзиямызга караганда, прозамыз колай. Колай болса да, онда да осал затлар бар. Бирерлер, аналар язады да повесть-зат деп, повесть те, хабар да язадылар. Не де болсын бир язып болып шыгар деп, баспа куллыкшысына азраилдай болып кадаладылар. Сол биревлер мен ырылдасып тургысы келмей, бирер йолда баспа да осал язылынган затты шыгарады. Эне суьтип не де болсын бир язылынган затты шыгарады. Эне суьйтип не де болсын бир язылынган затлар китап болып шыгып бизим адабиятымыздынъ сыйын ушырады. Ол зат: «Уялмаган буйырмаган асты ашар», - дегенге усайды.

Коьп затлар бизде яшавга кереги болган темаларга язылмайдылар. Булай айтканда, тийисли проблемалар коьтерилмейдилер. Ол зат бизим

адабиятты кызыклы этпейди. Оннан сонъ бир заманларда айтылынып озган затлардынъ акында, сол заманларда айтылынганыннан да осал этип, аьзир «ашылган йолга» тусип, еп-енъил юрип барады.

Бобтен де бек прозамыз тил яктан аксайды. Бирер затлар осал, орысша айтканда, «книжны» тил мен языладылар. Бирерлерге ол затты айтсанъ, аьше, мен тил билмейменме, дейди. Тилди коьтереси де биледи. Соьйлеген заманда соьзге биревде де енъдирмейтаганлар да боладылар. Ама ондайлар коьтере де язалмайдылар. Тилди куры соьйлеп билгенде тувыл, а тилдинъ оьзининъ «сырын-сыбырын» билмеге керек. Халк айткандай, язганда сол тилди токсан тогыз ягыннан соьйлетпеге керек. Аьр-бир соьздинъ орынын, кайсы ерге келисетаганын, уйкасатаганын карап, ойланып язбага тийисли болады. Орынсыз соьз – тузсыз астай. Керек болган эски соьзди излеп тавып «тирилтуьв» де оьнерли аьдемнинъ иси болады. Бизим бирер язатаганларымыздынъ тиллери бек ярлы, бир уьйкен повестьгинъ ишинде доьрт-бес юзден коьп соьзтаппага кыйын. Оннан сонъ геройлардынъ баьри де бирдей тил мен соьйлейдилер.

Кыскасыннан айтканда, етиспевлер бар, эне сол яртиликлерди биз коьрмесек, олар тагы да, тагы да коьп бола берееклерине соьз де йок. Сексенинши йыллардынъ аягындагы бизим адабиятымыздынъ аьли акында кыскаша айтаяк болатан ойларым мине сосы затлар эди. Тек, ярлыдынъ уьйин мактаган йьгар дегенге усап, мактанып турмаяк, кайратланып яхшы затлар язбага тийислимиз. А яхшы зат язган деген тыныш куллык тувыл. Ол затты этер уьшин тоьзим де, тебентелик те, билим де керек болады. Манълай теринъди бес тоьгип язылады аьруьв шыгарма. Кирип турган токсаныншы йылдынъ толкыны да бизим литературамызга яхшы яньылыклар аькелер деп ойлаймыз.

1989 й.

Бийке КУЛУНЧАКОВА

ЯСЛЫКТЫ ЭСКЕ АЛЫП

(хабар)

Айшат автобуска мингенде, коьп танысларын коьрди. Олар кыскааяклы ман йылы аманласып, не ерге бараягын сорап басладылар.

-- Калага, семинар бар, -- деди хатын. -- Йол узак болса да, ялкпаяк экенмиз.

Коьп ерге дейим бир бирисининь хабарын тынълап, заманды тез йибердилер. Сонь аста-аста Айшаттынь таныслары уйклап басладылар. Хатын да мызгаяк болып коьзлерин юмган эди, ама уйкы келмеди. Бир куванышлы ой юрегин йылыткандай болады. Бас деп Айшат куваныш кайдан келетаганын анъламай, ойланды. Эм эсине оьзи мен школада бирге окыган, интернатта бирге турган кыймасы Барият туьсип кетти.

«Ай дурыс, мен ше уйде турып Бариятка барувдынь акында ойлагаман. Бу йол сама кирмей шыкпан. Алды кере болса биз калады туьсимизде коьргендей болып, алгасап кеттик ше. Аьли бес куьн тураакпан, барарман кыймасыма. Яслыкты эске алып, бир куьлермиз тагы. Калай тез кетеди-ав заман! Туьнегуьн окып юрген Айшат энди оьзи балалар окытады».

Кыскааяклы оьзине шеттен карагандай, куьезленеди. Эм эсине Барият пан бирге окыган куьнлери туьсип басладылар. Оьзининь авылында сегиз классты биткен сонь, Айшат район орталыгына он классты битирмеге келди. Мунда интернат та бар эди. Доьрт кыз болган бир боьлмеде турадылар. Кызлардынь арасыннан Айшат Бариятты артык яратты. Ол баска авылдан эди. Эки кыз дайым да бирге юрип, татым кыймаслар деп саналадылар. Барият маскаралап та, оьзи де маскарады анълап та болады. Тез ашувланатаган кылыгы болса да, тез язылып та алады.

Айшат авыр турыслы, сабыр кылыклы кыз эди. Сога коьре кыймаслар бир бирисине келискендей де боладылар. Ама кыймасынынь бир кылыгын Айшат яратпайтаган эди. Эм сонынь уьшин арада бир илинисип те алатаган эдилер. Барият баскаларды тез куьнлейтаган эди: биревдинь

кийимин, биревдинъ окувын, биревдинъ аьруьв йырлаганын, биревдинъ туьзуьвлигин. Оьзи де сондайларга еткиси келеди эм эбин таппаганда, йылайды.

-- Сен Аминат тувыл, Зульфира тувыл, Райхан тувыл яде баска бирев. Сен – Барият! – деп ашувланады кыймасы. Оьзинъде бар затка кара. Баьрине де бирдей ыспайлык, бирдей талаплык берилмейди ше. Сенде баска талант бардыр, белки. Аьне соны ашпага керек. Институтка туьсемен дейсинъ, кайда бараягынъды оьзинъ де билмейсинъ.

Ушынлайын да, Барият доктырды коьрсе доктыр, юристти коьрсе юрист, туькеншиди коьрсе туькенши боламан деп, аьр йол баска ой ойлантаган эди. Булайына, аьдемшилиги яман тувыл эди.

Айшаттынъ эсинде, кайтип кыймасы ман экеви анасы оьлген йолдасларына барып бир неше кере ярдамласканлары. Куьлсим деген кыздынъ анасы анъсыздан оьлип, колында бес бебеси калды. Оныншы класстынъ кызлары шерет пен барып коьмек бередилер. Ама баьрисиннен де коьп Айшат пан Барият баратаган эдилер. Экевлеп йолдасынынъ уьйиндеги куллыкларды этип, койларды салысып, интернатка кайтадылар. Бир йол кешигип, кыймаслар парктынъ иши мен кеттилер. Кыс болганга, ер бузлавык эди. Экеви тайысадылар, куьледилер. Анъсыздан тереклердинъ арасыннан бир эсирик шыгып калды. Булардынъ куьлгенин эситкен болар. Эсирик десе де эркек аьруьв коьреди эм аьруьв эситеди, тек юриси осал эди. Ол кызлардынъ артыннан калмай юреди, аз болса, колларыннан да ысламага суьеди.

-- Кашайык, -- деди Барият коьзлери доьгерекленип. Ол тез коркатаган эди.

-- Кой, -- деди акырын Айшат, -- аьли тезден орамга туьсермиз. Биз экев, ол бирев.

Ама эсирик болмаган соьзлерди соьйлей эди. Ызында Айшат та кашпага разы болды.

-- Терекке минейик, ол эсирик, минип болмас, -- деди Барият.

Кызлар ушынлайын да каштылар, ама эркек те ювыра эди. Ол бузлы ерде тайысып йыгылганда, эки кыз узак кетип, терекке миндилер. Эсирик тереклердинъ ишинде коьп айланды, Барият олтырган уьйкен эмен теректинъ касыннан эки де оьткен болар. Айшаттынъ бир яктан куьлкиси келеди, бир яктан эсирикке ашувы шыгады. Бузда тагы да бир йыгылып эм кызларды соьгип, эсирик ызында йок болды. Айшат туьсип караса, кыймасы теректинъ тап басына еткен.

-- Сен коркпай ушына дейим кайтип миндинъ аьше? – дейди аьжепсинген Айшат.

-- Коркканда, калай тармасканымды да билмеймен, -- деп Барият куьледи.

Аьли автобуста олтырган Айшат сол эки кызга эректен карагандай, куьлемсирейди.

...Оннан сонъ Айшаттынъ артыннан институт битирип, инженер болып ислеьтаган бир яс юретаган эди. Кызлар клубка яде кинога, яде биювге бара калсалар, инженер Айшатты эректен таныйды эди эм, амал болса, янларыннан таймайды. Кыз оны аьруьв танымайды, ялгыз калып

яс пан бир де сойлемегенге, эрек юретаган эди. Бир яктан окыяк болган сонъ, институтты битип юрген аьдемге катысув кыйын, ол уйленмеге суьер, оннан сонъ кыз ясты ярататаганын, яратпайтаганын оьзи де анъ-ламайды. Бариятка болса кеде ярайтаган эди.

-- Коьрмеге туьзуув, йогары билимли, аьруув кийинеди, мага болса экен сондай яс, куевге де шыгар эдим, -- деп ол туькиршигин таьтли ютады. -- Ондай эркек пен орамда юрмеге де куез. Айтшы, Айшат, мен айлак эршиме? Не уьшин сондай ыспайы кеделер биювде мага карамайдылар?

-- Йок, -- дейди Айшат куьлемсиреп, сонъ ойланып косады. -- Сен эрши тувыл. Кене де бир аз этленсенъ, шашларыньды оьстирсенъ -- ыспайы болаксынъ. Бойынъ узын, коьзлеринъ, шашларынь, касларынь кара, бетинъ узын як -- сен ызында бек ыспайы боларсынъ.

-- Кай заман? -- деп Барият йыламсырайды.

-- Алгасама, -- дейди Айшат, мен де ыспайы тувыл, аьше неге йыламайман.

Барият кыймасынынъ соьзлерине ьнанмайды: «Оьзининъ сылув экенин бек аьруув биледи, тек мени алдатып юбантпага суьеди».

Бир йол инженер яс Айшатты сорап интернатка да келди. Кыз ашувланып эм уялып, шыкпады. Эм сол заман Барият:

-- Мен барайым сенинъ орнынъа, не этер экен,-- деди кыймасыннан разылык тилеп.

«Бар» дегенде суьйинип, бир кыздынъ яньы плащын, оьзининъ бийик катлавлы яньы туфлясын кийип, Айшаттынъ кулакшынларын тагып, эринлерин де бояп, ювырып шыгып кетти. Ама коьп озбай кайтып кирди. Кызлар не болганын сорап баслаганда, йылап йиберди.

Барият тап янында йылагандай, Айшат сескенип тоьгерек якка карады. Бирев уйкап, бирев хабарлап, бирев терезеге карап келе эдилер. Кыскаяклы тагы да озган куьнлерди эске алып баслады.

Бир йол школада Лермонтовка багысланган кешлик оьткерилген эди. Барият онынъ эки ятлавын бек уста окыганга, залдагылар коьп заман карс кагып турдылар. Коьзлери йылтыраган, бетлери кызарган кыз Айшатка ыспайы болып коьринеди. Эм кайтканда кыймасы Бариятка онда кайдай талап коьринетаганы акында айтты. Сол кеше экеви де бек шат конъилли эдилер.

Айшаттынъ аьли ок та кыймасын коьргиси келди. «Буьгуьн ерлескен сонъ, кеште барайым Бариятка, -- деп паракатланды. -- Калай коьп болды биз бир биримизди коьрмегенли. Тувган ериннен кеткен аьдем ят болады экен. Бир хат язбага заманы йокпа эди? Мен болсам онынъ адресин билмей калдым. Мага ша авылга язган болса, не заманда да келеек эди салам», -- дейди бир яктан оьпкелеп.

Оныншы класты биткен сонъ Айшат пединститутка туьсти. Коьптен окытувшы болмага суьетаган эди. Барият болса юридический факультетке туьсемен деп талаплады, ама конкурстан оьтпеди, сонъ коьп ойлап турмай медучилищеге туьсип калды. Кыймаслар бир калада турганга бир бирисине тез-тез катнайтаган эдилер. Бирге кинога барып, бирге уйге кайтып айырымаска шалысадылар. Ама Барият окувын

эртерек кутарды эм авылга кайтып кетти. Арасы бир йылга кетпей, офицер яс пан танысып, куевге шыкты. Айшат тойларына барган эди. Оннан сонъ куевеи Бариятты бир узак якларга алып кетти. Ол коьп йыллар Армия сырасында куллык этпеге керек эди. Сойтип, кызлар айбырылып калдылар. Айшаттынъ тойына да келип болмады кыймасы, тек кутлав телеграмма йиберген эди. Айшат бир балалы болганда, кыймаслар туьсте коьрискендей, аз заман коьрисип калдылар. Барият аьруьв кийинген, этленген, агарган -- ушынлайын да ыспайы болып калган эди.

-- Айттым ша мен сага, боларсынъ ыспайы, алгасама деп,-- дейди Айшат шынтысы ман да куьезленип.

-- Ислейсинъме, не этесинъ? -- деп Айшат сол заман сорайды. -- Балаларынъ неге бирев? Сен ше коьпте шыккансынъ эрге. Куевинъ мен аьруьв яшайсынъма?

-- Яшавым аьруьв,-- дейди Барият биялага карап эм шашларын туьзетип, -- бала менде тек бирев болаяк, балалар ман кыйын яшав. Мен баслап медсестра болып ислеп юрдим, акшасы аз, кыйыны коьп, койдым ызында. Энди бир енъил затка окаяк боламан, тек сайлаган йокпан.

-- Аьше уйде ялкпайсынъма сав куьн, кеденъ де садикке юре болар, -- дейди Айшат куьлемсиреп.

Кыймасы яшавына разы экени онынъ юрислериннен, каравыннан, соьйлевиннен де белгили эди, сога коьре Айшат ызында уьндемей калды. Аьли де кыскаяклы кыймасынынъ ялгыз уйде олтырып ялкпайтаганына аьжеби келеди. Авылда болса, мал саклап, огород карап, уй салып, оьтпек салып, тез-тез бала тавып, ислемеген хатынлар оьзлерине куллыкты оьзлери табадылар. «Калада не этпеге болады, ялгыз баланъ да садикке юрсе? Акшасы аз, кыйыны коьп деп ислеген куллыкты аьдем таслайма? Ислеп юрилер ше баскалар медсестра болып, акшасы азына да карамай. Мине аьли коьрермен яшавын. Уйине барганда, баьри зат та белгили болар», -- деп ойлайды Айшат.

Бариятты быйыл куевеи мен ювык калага келген деп эситкенде, кыймасы токтап болмады. Онынъ авылына барып, синълисиннен адресин алды. Энди сол кесек кагыт Айшаттынъ кисесинде, хатыннынъ яслыгын оьзине сыйдыргандай, юрегин йылытып бара эди.

Калага келген сонъ, кыскаяклы конак уйден оьзине ер алып, ювынып, янъы кийимлерин де кийип енъил юриси мен тез шыкты. Туькенлерден кыймасынынъ кедесине, оьзине савгалар алып, такси токтатты. Кувнак конъили мен шофёрга адреси берди эм элте деп тиледи.

-- Тойга бараятырсызба? -- деп шофёр хатыннынъ шат юзин сезбей болмады.

-- Кыймасыма! -- деди Айшат коьзлери йылтырап эм йылы куьлемсиреп, -- коьптен коьрмегенмен. Бирге школада окаямыз.

-- Школада окаян йыллар мутылмайды ша, -- деп шофёр кайгыргандай мунъайды.

Бирден кыскаяклы коркты.

-- Уйлеринде болмаса, не этер экенмен? Меним келеегимди билмейди ше ол.

- Сен баслап карап келерсинъ, -- деди шофёр, кыскааяклыды коыптен таныгандай, ога языксынып, -- эгер уйлери киртли болса, мен сени озинъ суыйген ерге элтермен.

Коып кетпей, такси тогыз этажлы уйдинъ янына келип токтады. Айшат ювырып кыймасынынъ квартирасын излеп кетти. Озине керек номерди тапканда, юреги телезип, звоногын баса алмай эди. Кыскааяклы звонокты басканда, конъыравлы анъ эсиктинъ артында уйди бийлеп шыкты. Ама бирев де келмей эди. Экинши кере де басты, сонъ кайтпага онъланганда, Барияттынъ тавысы шыкты.

- Ким? -- деп ол эсикти ашпай сорады.

- Мен, мен! -- дейди суыйинген Айшат озининъ атын айтпага мутып.

-- Мен деген ким? -- деди салкын сес.

Бирев юрегине бузлы сув сепкендей, конак та сувыды. Эсик ашылды -- эм Айшат кыймасын танымай калды. Узун юка халат кийген толы каркыралы хатынды Бариятка усатув кыйын эди. Болса да конак кыймасын кушаклаяк болып алдыга ымтылган эди, ама уй иеси сабыр сеси мен:

- Кирсень, -- деди.

--Тоьменде такси карап туры, мен оны йибереим эм затларымды аькелейим, -- деди Айшат эм басамаклар ман тоьменге ювырды.

-- Лифтке минсень, -- деп кыймасы эситкен кышкыра эди.

Айшат ювырып келгенде, шофёр ога тиклеп карады эм:

-- Таппадынъма? -- деди.

-- Таптым, уйинде, -- деп Айшат куьлемсиремеге шалысты, ама шофёр ынанмагандай, аьжепсинип эди, сонъ бир зат анълагандай, уьндемеди.

Коьтерилгенде кыскааяклы лифтке минди, Барият етинши этажда яшай эди. Тек энди онда-мунда ювырып, арыганын сезди. Кыймасынынъ эсиги тагы да ябык эди, Айшат алгасамай звонокты басты, бу йол Барият эсикти тез ашты. Эм кыймасын ашканага алып кетти.

-- Мен ас аса ятырман, юр мунда барайык, тезден Иса келмеге керек, асым аьзир тувыл, -- деди толы каркыралы ят хатын. Тек сеси Бариятка усай эди. «Калай этленген, калай туьрленген», -- деп Айшат ишиннен неге ди кайгырды. Кыскааяклы савгаларын шыгарып бергенде Барияттынъ юзи йымсайып, коьзлери йылтырап эди, ама аькелген затты коып яратпаган аьдемдей, куванышы бетиннен тез тайды.

-- Руслан кайда? Коьрер эдим, -- деп эди Айшат, ама уй иеси тез явап берди.

-- Ол аргы боьлмеде окувын аьзирлеп туры. Быршав берип не этейик ога, сонъ онда барармыз озимиз, -- деди Барият ак кафель мен йылтырайтаган, тамга сары полированный шкафлар тизилип илинген ашканасында аьри-бери айланып. Сонъ кыймасына коьз таслады эм онынъ оыпкелегенин сезип, столга савытлар салып баслады. -- Шай ишейик экевмиз. Сен хабар айтсанъ, Айшат, уьндемей турасынъ, авылдан келген аьдемде янъылыклар болмага керек ше.

-- Буьгуьн шыктынъма?

-- Аьйе, -- деди окытувшы.

Аьруув этип соьйлемеге суьйди, ама коьп козгалмага да куьш таппады.

-- Куьнлер нешик? Куллыгынъ калай? Куевинъ не этип турады? Балаларынъ нешев? – деп Барият та авызына келген соравды бере эди.

-- Куьнлер аьруув, куевим ислеиди, балаларым уьшев, -- деди Айшат ойлы сеси мен. Ол озине оззи, оьпкеди енъип, аьруув соьйлемегенине ашувлана эди. «Сондай явап бермеге келген болаякпан мен. Куевеи йокта сама хабарласып калайым», -- деп эди, ама ишиннен бирев оиларын кысып ыслагандай, не зат акында соьйлеегин де анъламады.

-- Балаларынъ калай коьп, -- деген соьзлерден хатын сескенди.

-- Коьп тувыл, авыл ерде аьруув. Сонъ сен нешик? Кайда ислеисинъ? Кайдай ерлерде болдынъ? Бизики не, бир ерден тайыспаймыз, авылдан баска ер коьрмеймиз, -- деди Айшат озин бир аз колга алып эм кыймасына тувра карап. Барияттынъ бетинде алдынгы арыкай кувнак кыздан бир зат та калмаган эди. Кара шашлары кызгырт-сары болган, калын каслары йиптей йинъишке, юка эринлери толыскан, арык бети этленип, шаркы кенъейген эм бойы энди узын болып коьринмейди. Айшат кыймасынынъ кулакларындагы бриллиант каслы кулакшынларына янъы коьз таслады. Мойнында да калын алтын шынжыр бар эди. Коллары да юзикке толган. «Уьйде сама шешсе болаяк», -- деп оилады Айшат, Барият болса явап бермеге алгасамай эди, сонъ бир аздан куьлемсиреп яваплады.

-- Ислемеймен. Ислегенлер де меннен артык яшамайдылар. Кене де мен суьйген якка кыдырып кетемен, бирев эй деп айтпайды. Ислесенъ, бир саьатке шыгып болмайсынъ.

-- Ялкпайсынъма? – деди Айшат энди коьп аьжепсинмей.

-- Ялккасы экен? – деп Барият касларын коьтерди. – Туьске дейим уьй йыяман, туьстен сонъ калага кыдырып шыгаман: туькенге, базарга, кийим тигетаган аьтельеге, кыймасларыма, кинога, паркка. Уьйкен калада ер азба баргандай.

-- Кыймасларды кайдан табасынъ? Ислемеген сонъ танысув кыйын ша аьдемлер мен, -- дейди Айшат.

-- Табаман, -- деп Барият артык соьз айтпага суьймеди. – Сонъ сен калай, озинънинъ акында айтсанъ. Сени республикада ат казанган окытувшы деп эситтим, синълим айткан эди. Пайдасы барма сонынъ?

-- Пайдасы деген калай?! – деп Айшат адалады.

- Акша косылама ат берген уьшин? -- дейди Барият баалы конфетады эки бармагы ман ыспайы этип ыслап эм оны кишкей этип тислеп.

-- Баьри зат та акша уьшин этилмейди ше, бу яшавда, -- деди кыймасы салкын тавысы ман. – Мага куллыгым ярайды.

-- Аьли школада ислев де кыйын, -- дейди уьй иеси йолдасын куьнлегендей болып, -- балалар йылдан йылга кылыксыз, урмага орларды ярамайды. Уьйде бир балады тынълатып болмаймыз, олла кыйын окытувшы болув.

-- Кыйынлыктан корккан аьдем мырадына етип болама? Кыйын болмай, тыныш болмас, -- деди Айшат.

Шай ишилген сонъ эм уьй иесининъ асы болган сонъ, хатынлар залга кеттилер. Столдынъ касында бир кеде журнал карап туры эди. «Келген конактан амашлык сора», -- деп айтпага да мутып, анасы акырып баслады.

-- Сен мени алдатып, урокларыңды этпей, журнал актарып турган экенсинь. Аьли келсе, атанға айтарман...

-- Кышкырма, -- деди сегиз-тогыз яслык кеде уйкен аьдемдей сабыр кепте, -- мен баьрин де эткемен. Журналды яңьы алдым колыма.

-- Сонь тергермен, бар шай иш, -- деп Барият кедесининь кылыгыннан уялгандай, бас деп уьндемей калды. Сонь Айшатка боьлмелерин коьрсетип баслады. Залда ярасык калшалар, ыспайы савытлар, коьз кыздыратагн муьлк барын конак тез коьрди. Баьри зат та баалы эм ийги эди. Ама Айшаттынь коьзлери китаблерди коьргенде яркырап кеттилер. Китаблердынь коьбиси классиклер эди. Олар баьри де яңьы, кол тийгени коьринмейди. Яшавында биринши кере болар, оьзи биле турып, кыскажаклы баскадынь байлыгын куьнлегени. Айшатка ша калшалар да, савытлар да керек тувыл, аз болса да, коьп болса да, оьзиндики оьзине болып туражак эди. Ама сосындай аьруув китаблер, оьлген сыйырдай, биревге де пайда келтирмей ятканлары окытувшыга бек ашув тийди. Районнынь библиотекаларында йок кай бир кызыклы китаблер мунда бар эдилер.

-- Кайдан табасынь китаблерди? -- деди Айшат куьнлегенин ясыра алмай.

-- Танысларым бар, коьмек этедилер таппага.

-- Карап турып этпейтагандыр ша таныслар ондай куллыкты, -- дейди окытувшы.

-- Оьзек та, кол колга, кол бетке. Аьли сондай дуныя.

-- Мен де артык тоьлрмен, амал кайдай, -- дейди Айшат китаблерден коьзлерин айыра алмай.

-- Тоьлеегинь де йок, акшань кисеньнен шыкканда менен коьрерсинь, -- деп Барият эрек тайды, эм конак онынь коьмек этпеегин билди.

-- Окыйсыньма? Не уьшин йыясынь? -- деди окытувшы.

Барият диванга олтырып, китаблерине узактан карады. Эм кыймасы онынь коьзлеринде оьктемлик пен куьез сезди.

-- Айланганда, -- деп уй иеси таьтли эсинеди. -- Руслан уьшин йыяман, белки окыр. Окымаса, сатармыз. Картайганда бир шоьрек бизге. Энди китаблердинь баасы оьспесе тоьмен туьспес.

Залдан сонь Барият, ятатаган уйлерин, Русланнынь боьлмесин коьрсетти. Калшалар коьп эди. «Булардынь акшасы кайтип етеди экен, бир куьеви ислеятаган болса, -- деп ойлап эди, сонь оьзине ашувланды. -- Мага не авара».

Исадынь келуьвин карап турмай, Айшат конак уйге кайтты. Сав кеше хатын куьрсинип, уйклап болмай эди. Бирев алдаткандай, Айшат, юреги коьтерилип, куьшли оьпкелейди. Бас деп кимге оьпкелейтаганын аньламай турды? Оьзинеме? Яшавын ойлары ман астыннан уьстине дейим тинтип карайды, тек оькингендей терислик коьринмейди. «Кыйынлыклар коьп болса да, эш те яңьылыс йок»,-- дейди хатын. Эм Барияттынь хабарларыннан сонь оьзининь калай куьн озгаратаганы эсине туьсип кетти. Тань атканлай турып, сыйыр савады, малды шыгарады. Сол ара кайнанасы ашканада шай аса эди. Эм балалар турганша уйкенлер: Айшат, куьеви эм онынь анасы, шайланып аладылар. Сонь кыскажаклы

эки уйкенин тургызып, кийиндирип, балалар бавына эркеги мен йибереди. Энь кишкейин эмгизип, уйлерин йыйып, устин авыстырып, школага асыгады. Балады кайнанасы карайтаган эди. Куллыктан туьс озганда кайтады. Арада бир келип, кедесин эмгизетаган эди. Бас деп кайтканда аьри-бери уй куллыгын битирмеге шалысады, сонь планлар язбага, тетрадьлер тергемеге олтырады. Оьзине беркитилген класс пан этилеек иси бар болса, баьрин де калдырып, туьстен сонь школага ювырады. Соьйтип куьн озады. Оьзи окыткан яслардынь Айшат кылыкларын да, яшав аьллерин де аьруьв билетаган эди, сога коьре бир кишкей туьрленисти тез сезеди, куванып та, кайгырып та алады. Эм энди Айшат оьзин Барияттынь орнына салып карайды. Алгасамай орам, парк, туькенлер, базар ишинде кыдырады, алгасамай уьйине кайтады, алгасамай ас асады, бир саьат шай ишеди, бир саьат орын ястайды, эсинеп, алгасамай телевизор карайды, алгасамай ятады, алгасамай турады. Кайгы да йок, уйкен суьйиниш те йок. Бир куьн бир куьнге эгиз баладай усап, яслык акырын кетеди. Айшат оьзи соьйтип яшагандай, юреги авырып алды. «Кыйын суьймес кулынга – каранья туман, дегенлей, яшавы бир пайдасыз озып баратаганын сезбейди-ав Барият, -- деп кыймасы куьрсинеди. – Не ушин солай туьрленген, не ушин? Бизди ше бирдей окытувшылар окыткан, халктынь бирдей аьдетлери тербиялаган, аьше неге баска йоллар ман кеттик? Барияттынь синьлилери де ога усамайдылар. Бириси алдышы савувшы, йыйынларда ортакласып юреди, орден де алган, экиншиси эм ислейди школада, эм окыйды институтта, аданасы талаплы инженер. Атасы ман анасы да койда юредилер, ама халктан озып байлык йыймага шалыспайдылар. Аьше Барият кимге усаган?»

Айшат кыймасын йойганына ынанмай, себебин излей эди. «Болса да Барияттынь кылыгында биз интернатта турган заманда ок бослык, енйиллик сезетаган эдик ше, -- дейди Айшат оьзине, -- бир шешекейден бир шешекейге конган куьпелектей эди ше ол. Оннан сонь анав-мунавды куьнлеви де босына болмаган экен. Куьнлеген заттынь баьриси де оьзине юкпаягын аньлап, ызында байлыкка урынгантагы... А мен Бариятты неше йыллар мутпай, юрегимде йылы орынды ога берип, алал дослыкка сенип яшадым. Кайтип аьдем озган яслыгын соьйтип тасламага болады, эси кайда кеткен?! Куьлсим бизим ярдамласканымызды бир де мутпайды, мени коьрген сайын разылык билдиреди бакыр, Бариятты да дайым эсине алады. А Барият оны бир де сорамайды. Ога бирев де керек тувыл, ога тек байлык керек. Куьнлеп яшаган заманын, белки, мутпайтаган болар, энди оьзин бек акыллыдай, бек байдай коьреді. Баскалар оны куьнлегенин суьеди».

Айшат турып коьп заман терезеден каладынь яркларына карайды. Сосы калада кыймасы ман неше кере кыдырган, неше сырларын сенген ога, неше ойларын айткан ога. Энди кыскаяклыга кала да, Барият та, ят болып коьриндилер. Айшат кыймасынынь адреси язылган кагытты тавып, увак кесеклерге йьрта эди. Сол кагыт пан бирге, юрегиннен кыймасын юлкып алгандай, тарланады.

ТУВГАН КУҢН

(хабар)

Залимхан тувган куьнин белгилемеге суьйген эди, ама хатыны эт аз экенин билдирди.

-- Кыйналма, Тайбат, кыйналма, аьли ок аккелдирермиз эт,-- деп уьй иеси шоферына тел сокты. Коьп кетпей ак волга маьшиннен яс эркек шыкты.

-- Базарбай, -- деди уьй иеси узын бойлы, арыксымал яска, -- сен мене кагытты алып, экинши боьликтинь управляющийине бар. Ызын озинь аньларсынь. Аьрекетле тек, -- деп ол ызгы соьзлерди буйыргандай этип айта эди.

Басын тез булгап, Базарбай йолга туьсти. Ол начальнигининь айтканыннан бир де шыкпай, тилегин-буйрыгын ерине еткерип, сьй казанган эди. Залимхан кедединь бир кылыгын айлак та яратады. Эситкенин-коьргенин Базарбай эш бир аьдемге айтпас. Яшавда калай да болып кетеди ше! Залимхандай уьйкен ерде ислейтаган аьким юрген-турган ериннен бос кайтарма? Коьбисинше тилеп алмайды, аьдемлер озлери маьшинге аькелип саладылар эм сол заман шофьры Залимханнынь юзинде уявлув сезгендей де болады. Оннан сонь начальник орта яслы болса да коьрмеге бек туьзуув. Яс кызлар яс шофьрга карамай, Залимханга коьз саладылар. Ондай заттан да начальник эрек кашпайды: «Яшавда баьри заттынь да даьмин билмеге керек», - дегендей боладылар онынь куймыр куба коьзлери. Хатыны эситсе, ийги боларма, сога коьре Базарбай, тилден ушкан соьз ызы не мен кутылаягын аньлап, начальниктинь сырларын эш биревге сенмейди. Тек бир кемшилиги бар ястынь, ама оны Залимхан билмейди. Неге десе оннан ога зарарлык келмейди. Кене де пайда... Алдыга озбайык, Базарбай ман кыдырып алайык.

Бас деп шофьр, авылдан шыкканлай, кагытты ашып окыды. «Тувган куьниме келеек дослар коьп, бир семиз койдынь этин йибермесень болмаяк, йигит», -- деп язувлы эди онда.

Кагытты йыйып, яс газды басты. Управляющийди уьйиннен тавып, бек суьйинди. Аьдетинше, олар каты куьн де совхоздынь куллыгы ман юредилер. «Изле оннан сонь оны кень шоьлде. Кене де йоллы экенмен» деп куванып, саламды созды. Ахмат, кагытты окымай, кедеди коьргенлей, ызалангандай болды. Саламды окып, касларын туьйди, келген конакка олтыр деп те айтпай, уьй иши мен кезинди.

-- Тоймаган аьдемлер ше бар бир... Туьнегуьн Яхья келеди, буьгуьн тань ман Алыпкаш юри тиленип... Меним атамнынь койы болаяк олар баьриси де? Озимиз койшыларга оьли йибересиз деп акырамыз... -- дейди ол ишиннен баркылдап. «Энди мунынь ойланувы бир айга кетер. Сосыннан эт алув бир акырзаман», деп шофьр да саьатине карап, навасызланды.

Ама Ахмат алгасамай эди. Таьмекиден онынь ызаланган бети коьринмейди, тек оньайсыз буьгилген бели сорав шешилмегенин

анълатады. Бирден управляющий енъил юрип, столга янасты. Залимханнынъ кагытынынъ астына бир затлар шугыл болып язды. «Баска кагытка язса болаяк», -- деп кезде суьймей карап турды.

-- Язманбеттинъ кошарына барып, мине саламды берерсинъ. Мунда баъри де язувлы, -- деди шекленип караган шофёрга.

Авыл ишинде оқымага болмай, Базарбай Ахматтынъ кылыгына аьжепсинеди. «Калай тез туурленди шырайы, не деп язган экен? Ай дурыс, мен биле турып, биз Язманбеттен эт аькетпегенмиз. Соны тавып суьйинген болар, язык Ахмат, озьек те, оныкы да кыйын. Тек Залимхан тувыл ша тегин эт ашамага суьетаган...» Болса да яс уьйкен йолга туьскенде, кагытты окыды. «Язманбет, сен бизим аявлы Залимханнынъ койларыннан семиз дегенин сайлап соярсынъ эм шофёрыннан озьине йиберерсинъ. Буьгуьн онынъ тувган куьни, алласы берсин, ашасын. Терисин калдыр, керегер. Саламшы Ахмат».

-- Бу калай болады аьше? Кайтип анъламага керек? -- деп Базарбай адалайды. -- Залимхан озьининъ койын, Ахматтынъ коьмеги болмаса, ашап болмайма? Не этейим экен?

Коьп ойланды яс. Этсиз барса, бир аькис, бармай, элтесе, ашувланар, Ахматка не болсын, сол заман Залимханнынъ касында турган аьдемге язык. Элтемесе, белки, эт керекпеге болады. Оннан сонъ ол ойлар, кагытымды окыйды экен аьр дайымда деп. Калай этейим?

Базарбай ызында уьйге кайтпага онъланды. Саьатине карады, заман аьли де яйлы. «Керек болса, озьи йиберер Язманбетке».

Уьйдинъ янында шофер токтап, этсиз туьскенде, Залимхан коьзлери доьгерекленип карады. Яваптынъ орнына, Базарбай саламды созды. «Аьли ашувланар, аьли ашувланар», -- деп неге ди озьи куьналидей, ийменеди. Ама эркектинъ куьлип баслаганын эситкенде, басын коьтермеге амалсыз болды.

-- Ах аьлейжи, ах туьлки, кара сен бу налатка! Директорга соьйтип эткен сонъ, коьп иш бар сенде. Баьрине де соьйтип язатаган болса ша аьруьв... Бир кишкей зат уьшин сени Язманбетке ювыртып олтырайыма, арыгандырсынъ, -- дейди ол шофёрдынъ буйырув куьтип турганын анълап. -- Бар, тыншай, бары ман байрам этермен!

Гульфира БЕКМУРАТОВА,
РФ язувшылар Союзынынъ агзасы

МЕН ДЕ СЕНИ КУЪТЕМЕН

поэма

I

Мага калем коркынышлы алмага,
Яшавымды тынышлыкта яшаган.
Бу соьзлерди ниетлендим язбага
Инсанларга, давдан уйге кайтпаган.
Дав майданда куьллелерден йыгылган,
Дайымлык от аьскершидинъ яныма?
Енъуьв куьни – коьзлеримде яслар ман
Юрегимде тып-тып эткен тамшыма?
Мен тизимди сен алдынъда шоьгемен,
Меним ювык эм белгисиз аьскершим.
Гуьл байламлар боьригоьзден беремен,
Юрегимде ура сенинъ юрегинъ.
Алгасайман эртенъликте мен сага,
Сен аямды йылытасынъ аянъ ман.
Айтшы мага, кайсы авыл, калага
Келмей калдынъ суьйгенинъе, ананъа?
Бетлеринъде сенинъ ямгыр тамшылар,
Тас колларды шоьл еллери курыткан.
Кавга йыллар – оьткир тилли кылышлар,
Аналардынъ юреклерин авырткан.
Белгисиз яс, мен де сени куьтемен,
Сенинъ ананъ, карындасынъ, суьйгенинъ.
Узак ерде йыгыламан куьлледен,
Дайымлык от – меним куьйген юрегим.

II

Кавга... кавга..
Саьбийлерди йылаткан.
Кан ман тери араласып,

Танъ аткан.
Кара туынге
Буьгуьн куьнлер айланган.
Тыныш турган
Элимизге яв шапкан.
Мен тагы да
Кырк биринши от йылда.
Кара танълар,
Мунълы анълар алдыда.
Мен тагы да от куьлледен
Йыгыламан майданда.
- Кел, соьйлейик
Экевимиз кенъ шоьлде
Карындасым,
Бир кайгыды боьлейик.
Саламынъа
Мен де салам берейим.
Танъ юзинъде аьптемнинъ
Мен куьлкисин коьрейим.
Бер колларынь, анамнынъ
Мен колларын объейим.
Мен де сендей,
Ногай шоьлде куьш алган,
Ювсан ийис
Яс янымды кайнаткан.
Сол шоьлимде
Суьйгенимди калдырган,
Мен оьлгенде,
Янып-куьйип кайгырган.
Юрегинде
Таза суьйим саклаган.
-- Аьжел келди,
Сен де кеттинъ кайтпаска.
Мен сени мен
Карсы турдым явларга.
Сол куьлледен
Сакламады кушагым,
Сен кайтпадынъ,
Соьнди меним ошагым.
Энем кайтип
Ясы етпей соьнмесин,
Ялгыз увыл
Дав майданнан кайтпаса?
Анам кайтип
Сагыныштан куьймесин,
Аданасын кушагына алмаса?

Кайтип яс кыз
Кобзясларын суьртпесин,
Суьйген яры
Суьйимине тоймаса,
Сол суьйимнен
Саьбийлери тувмаса?
Кайтип шоьлим
Курымасын кайгыдан,
Ак кепинге увыллары оралса?
Курткашашлар
Елпилдейди даньылда,
Шав-шув этип,
Сен акынъда сорасам.

III

Ана йылай терезединъ касында,
Ялгыз увыл кетип бара согыска.
Ол баласын тапшырады Кудайга,
Танъда янып турган алыс Шолпанга.
Уйкламайды, толды юрек кобзяска,
Ялгыз бала кетип бара согыска.
Кийимлерин йыйнап салган дорбага,
Соьзлер излей йолга ога айтпага.
– Мен тилермен кеше-куьндиз, ялгызым,
Яв куллеси сага, балам, етпеске.
Баьлелерден саклар уьшин, аявлым,
Юрегимди мен салайым муьйиске.
Эгер туьссенъ кыйынлыкка, казага
Юрек урып мага соны анълатар.
Яным сага сагынышта талпынып,
Кара явдан, яманлыктан коршалар.
Эгер, балам, шет элдерде юртынъды
Даяналмай коьриспеге талпынсанъ,
Юрегимди сен аянъа аларсынъ,
Бизим уьйге сен кайткандай боларсынъ.
Эгер оьлим алса сени кушакка
Мен касынъда, аьзиз яным, ятарман.
Юрегимди авырув ман катырып,
Энъ де ызгы тынысынъды тынъларман.
Бирден ана каты ойдан уянды,
Кушаклады ол увылын суьйим мен:
«Сен, аявлым, коркпа бир де оьлимнен,
Ана юрек аьр заманда сени мен».

-- Анам, анам,
Келши мага, оьбейим,

Юректеги мен
Дертимди тоьгейим.
Анам, анам,
Кушагыньа мени ал.
Мен ят ерде калмайым,
Тувган ерге коьрге сал.
Бас камырым
Белгисиз деп язылган,
Ят еллери
Колларымды сувыткан.
Анам, анам,
Мени суьйип йылытсань,
Бесик йырын
Камырымда йырласань,
Анам, мен де
Тувган ерге кайтарман,
Кенъ шоьлимде
Мен парахат ятарман.
Сенинь, анам, касыньда
Мен рахатлык табарман.
- Балам, балам,
Сен янымнынъ диреги,
Ашшы куьнде,
Суьйиниште керегим.
Сенде меним
Тыныш таппас юрегим,
Сенде меним
Рахат таппас ойларым,
Сенсиз оьтти
Дувасларым, тойларым.
Карындаслар
Сенсиз яшав курдылар,
Немерелер
Сенсиз, балам, тувдылар.
Мен кушакка
Сени, балам, аламан.
Ят ердеги
Сувык елден коршалап.
Мен аянъа
Юрегимди саламан,
Баьри
Баьле-казалардан аявлап.
Йыгылады Ана
Отлы куьлледен.
Кайтпай калды
Ялгыз увыл ят элден.

IV

Тувган ерден алыс элде
Мен, аявлым, сагыныштан куемен.
Ашык ярым, ялгызым деп
Суыйм толган саламымды беремен.
Куын саьвлеси шашларынъа себилип,
Нава йойган кешелерде келесинъ.
Ялгызлыктан арыганда, тонъганда,
Йылувынъды эш аямай бересинъ.
Аьли бизде согыс тынды, тыныклык,
Кобыз йылай тувган ери акында.
Яс аьскерши уйклай кайын астында,
Тап биткендей согыс савлай дуныяда.
Сен, аявлым, дайым меним касымда –
Исси куьнде, кара туьнде, аязда.
Суыйм йырын астакырын йырлайсынъ,
Юлдыз болып яркырайсынъ аспанда.
Кара кавга йолларында талсам да,
Юрек урса, мен явларга берилмен.
Дав майданда дайымларга калсам да,
Куьтсенъ мени, язлык болып келермен.

- Келдиханым, эсинъдеме
Сага бу хат язганым?
Мен билемен, кайгы болды
Дав майданда калганым.
Мен билемен, шашылдылар
Куьлле болып мыратлар.
Кавга отга яндылар
Бизим куьйген бактылар.
Мен билемен, мени суьйдинъ,
Тек мен кайтып келмедим,
Мен билемен, мени куьттинъ,
Тек мен соны коьрмедим.
Мен билемен, саьбийлеринъ
Сарк-сарк этип куьлгенде,
Сен куьлкимди эске алдынъ
Кенъ ййылган шоьлимде.
Сага йылы соьзлер айткан
Баска бирев соьзинде
Меним сесим эситилди
Йылувлык пан юзимде.
Сен йылама, Келдиханым,
Сагыныштан саргайма,
Ялгыз обзинъ
Шоьлге кетип

Мен акымда толгама.
Мен кайтарман язлык болып,
Уллы Енъуэв аькелген.
Мен боларман ак маьлегинь,
Тек йылама, тилеймен.

-- Ай-хай, сени, суьйгеним,
Юрек дергим таркамас.
Сенсиз калган шоьлимде
Куслар бир де сарнамас.
Курувым деп кешелерде
Кобь толгады юрегим,
Ак кысларда, алтын куьзде
Куьттим сени, дирегим.
Саьбийлерим тувмай калды,
Кайтип олар куьлсинлер?!
Ийги соьзлер айтылмады,
Кайтип янга синьсинлер?!
Мен де сени, суьйгеним,
Йыраклардан изледим.
Кудайымнан суьйим тувыл,
Аьжел бер деп тиледим.
Мен де сени, аявлым,
Йолга шыгып карадым,
Мен ойладым
Сен сувда деп,
Уьйкен ярдан атылдым.
Мен ойладым
Сен коькте деп
Булытларга айландым.
Сен кайтпадынь,
Дав майданда камырынь.
Мен де оьлдим,
Курып калды тамырым.

V

-- Аьжел, мени
Сувыгынь ман кыйнама.
Салма буздай
Колларыньды аяма.
Мен суьймеймен,
Сени, аьжел, суймеймен...
Тувган ерге
Сагынышта куьемен.
Яшавымды халкым уьшин аяман.
Янымды да

Курманлыкка саларман.
Кел, сойлейик
Аьжел, яшав акында.
Сал колынды
Меним йылы аяма.

-- Ай-хай, йигит,
Сойлемеге заман бар.
Сага аьли
Дуныя да болар тар.
Ызгы кере
Юлдызларга сен кара.
Ызгы салам
Йибер тувган даньылга.
Ызгы сеним
Юрегиньде соьнгенде,
Ызгы сезим
Суьйгениньди оьпкенде,
Мен келермен,
Ак кепинге оранман.
Яс яныньды
Кушагыма аларман.
Мен яшав ман
Кол ысласып юремен.
Яшав кетсе,
Мен янларга киремен.
Сен оьлгенде,
Мен де, йигит, оьлемен.
-- Сен оьлесинь?!
Калай олай болады.
Оьлим оьлсе,
Не зат сонда калады.
Аьжел, Аьжел,
Сен Яшавды билмейсинь.
Сен юрексиз!
Сен завкланып куьлмейсинь.
Сен билмейсинь
Суьйим толган туьнлерди.
Сен санайсынь
Кетип турган куьнлерди.
Сен тускайсынь
Мага карап куьлледи.
Тек билмейсинь,
Каргап сени Аналар,
Кара туьске

Бояйдылар тастарлар.
-- Уйкла, баьтир,
Мен йырлайым йырымды.
Колларым ман
Сувытайым янынъды...
Уйкла, баьтир...

VI

Кавга, кавга...
Янып-куьйген юреклер...
Кавга, кавга..
Айырылган суьйимлер.
Кавга, кавга...
Кара кийген Аналар...
Кавга, сени
Айыплайды Инсанлар,
Аталарсыз
Тувмай калган балалар.
Кавга, сени
Айыплайман наьлет деп.
Тас бол, кавга,
Яханемде йок бол деп.
Айыплайман,
Сесинь сенинь соьнсин деп.

* * *

Куннинь коьзи саьвлелер мен шашылып
Шешекейлер аткан эди сол таньда.
Кень шоьлимди кара кайгыга орап
Келди кавга сол куьн савлай дуньяга.
Уйклай эди инсанлар да кайгысыз,
Туьслеринде таьтли туьслер коьргенлер.
Эм сол таньда энь биринши соьзлерди.
Бир-бирине айткан эди суьйгенлер.
Келди явлар кара ерге кан тоьгип,
Шешекейлер калды таньда ашылмай.
Келди кавга. Суьйгенлерди айырып,
Калды йигит согысувдан кайталмай.
Айтшы, Шолпан, кайда сенинь таньларынь,
Эртеньликте ашылмаган гуьллеринь,
Доьрт йыл Аьжел аналардынъ басына
Дайымларга кара тастар байлады.
Йырламаньыз, бийименъиз сол куьнде,
Уьндемей сиз бир такыйка токтаньыз,
Дав майданда дайымларга калганды
Эске алып, йыламага коркпаньыз.

25 апрель 2020 йыл

Зухра МУСАУРОВА

БИЗДИ САЙЛАГАН ЙОЛЛАР

(биографиялы повестьтинъ кесеги)

*Авыр болады, -- деди юрек.
Мутылар, -- деди заман.
Мутпага бермен,-- деди эсим.*

..Тагы да мени мен бир класста окыган йыравшымыз, аьлемет ийги сопрано тавыслы, Сакинат Аблемитова да уйкен йолга туьсе алмады. Москвада, мысалы, ата-аналардынъ коьбиси балаларынынъ талабын оьстирге шалысадылар, тийисли мектеблерге акын тоьлеп бередилер, уста окытувшыларды тутадылар. Басын соьйтип басламаса, баладынъ билим алувына йол ашпаса, кайтип оьнерли бала усталыкка етсин? Ярлы уйдинъ ясларына, оьзек те, бек кыйын. Олар оьз куьшлери мен оьзлерине йол салмага шалысадылар, кай бирлери оьсип те бажарады, ама коьбиси ярты йолда каладылар. Ногайлардай аз халкка булай ярлылык бек зарарлы, миллет аты кемийди.

Социализм де ногайларга коьп келиспеди. Оьзек те, билим берилди, окып-язып баьрин де уйьреттилер. Ногайларда мал, тувар бек коьп эди, революциядан сонъ халк баьри байлыгын оькиметке алдырып, совхозларда, колхозларда кеше-куьндиз ислеьп, ярлылыктан шыкпададылар. Коьз алдыда баьри де ярлы, коммунизм келеегине бек сенедилер, сога коьре уьндемей ислеьп турадылар.

Меним эсимде Нариман авылда окыган йылларым. Бас деп пионерге туьстим, отрядтынъ, дружинадынъ басшысы болдым, сонъ мектеб комсомолынынъ секретари этип сайландым. Бек шалысып ислеьмен эм окыйман, неге десе элимизде коммунизм куралувына оьз косымымды этпеге керекпен. Биз уьшинши класста окып юргенде, окытувшымыз В. Осеевадынъ «Оьз колым ман» деген хабарын окыган эди. Сол хабарга коьре коммунизмдеги яшав бек ийги эм бай боляк, табиат та аьдемге бойсынаяк, ушатаган спутник калалар да салынаяк. Хабардагы биринши герой булай деп айтады: «Мен аьли уйклап, сонъ коммунизм келгенде

турар эдим» деп. Экинши кеде: «Мен коьргим келеди, кайтип коммунизм куралаягын». Уьшинши кеде куванышлы сеси мен кышкырады: «Мен оьз колларым ман курмага суьемен коммунизмди!»

Уьшинши кеде бизге, оьзек те, коьрим болды, биз оны бек яраттык. Бу сенимлерден школады биткен сонъ да тез босанып болмадык, боьтен де мен «Аьруьв окумага, йогары билим алмага керек, билим мен халкымыз баьрине де сыйлансын, кайдай акыллы миллет деп бизди айтарлар ол заман, ямагатта акыллылар коьп болса, кайдай кызыклы яшав курылар эди...»

50 ясымда да мен дурыслык, туьзлик барына сенетаган эдим, тек оьзинъ алдатпасанъ болады деп. Ама дурыслык, аьдем кылыгынынъ таза ягы болса да, кайдай кыйынлык аькелмеге болады оны суьетаган аьдемге. Сосы затты да яшав оьзи анълатты. «Аьше кайтип бакты йолымызды оьтпеге керек, эгер туьзликтен эрек кашсак?»

Акам Куруптурсын бир йол (мен школада оқып юргенде) «Как закалялась сталь» деген китабтен оьзине яраган кесегин кагытка язып аькелген эди. «Энъ баалы зат аьдемде – яшав. Ол аьдемге тек бир кере бериледи...»

Бу соьзлерди социализм заманында баьри яслар да билетаган эдилер, неге десе китабти школада оьткенлер, Павел Корчагинге усамага суьйгенлер. Мен де сол яслардынъ бириси эдим.

Мен куьевим Алимхан ман, бир неше йыллардан сонъ, китаблер окумага эм оьз библиотекамызга йыймага суьетаган эдик. Махачкалада Буйнакск орамнынъ басында китаб туькени бар эди. Биз оннан 6 топ аьскерлик энциклопедияды, 12 топ Лев Толстойды, 12 топ Н. Лесковты, А. Ивановтынъ, И. Куприннинъ эм баскалай белгили классиклердинъ китаблерин алгамыз. Сол ок орамда, студентка заманымда, «Алмаз» деген туькенге бир йол кирген эдим. Рубин каслы юзикке коьп заман карадым, сондай да мага яраган эди, авыр куьрсинип, шыктым. Бир неше йыллардан куьевим мага оьзим суьйген юзикти, кулакшынды савгалап баслады. Ис алтында тувыл. Кайсы хатын да хатын кебинде калув уьшин, оьзи яраткан кийимди, кулакшынды, косметикады алмага керек. Ол болмаса оькиниши юрегиннен кетпес, кылыгы эркекке усап баслар.

* * *

Аьли заман айлак тез туьрленеди. Аtpага, янъыда алынган телефон, бир-эки йылдан эскирген болып саналады. Неге десе техника бек алгасавлы кепте янъырып турады. Туькенлер толы янъы товарларга. Сосындай аьлде китаблер, бизим энъ суьйикли досларымыз, керексиздей болып, шетке тайдылар. Ама Алимхан аьли де китабти суьеди, коьрген еринде токтап, актарады, сонъ алады. Ювыклар, таныслар оны «чудик» деп санайдылар, балалар болса атасына аьжепсинедилер: «Ким оны окуяк, интернетте баьри зат та бар», -- деп.

Мен де, Алимхандай болып, китабтинъ оьзин окумага, суьвретлерине карамага, актармага бек суьемен. Суьйсенъ олтырып оқы, суьйсенъ ятып

оқы. Йок, китаб йогары дережеде, оны интернет пен тенълестирмеге ярамайды. Айтадылар ша «Китабтен алган ойлар сенинъ байлыгынъ болар, озинъде тувган ойлар сол байлыктынъ проценты болар» деп.

Ясыма яс косылган сайын уыш зат меним янымды айлак козгайды. Бириншиси – куышли аьдемлер. Олар сезимге, йигерликке, аяп билуьвге, кол созувга дайым да аьзир янлар. Экиншилей, мен дувады таза ийги тавыс пан молладынъ яде баскалай аьдемнинъ окыганын эситсем, адалап каламан. Эсеме коьпте озган май айынынъ бир куьни туьседи. Сол куьн мен анамнынъ оьлгенин коьргемен. Дува меним тамыр тамырымды козгап, юрегимнинъ туьбинде яткан кайгыларымды янъыртады: яслай кеткен ювас анам, билимге, наьсипке заьр болган атам, яс яшавы туьзилмеген ялгыз аданасым... Аьжейип ис, коьз ясларым бетимди ювганлай, юрегимди де ювады, ашшы сезимлерден сонъ паракатлык шаркыма яйылады. Неше юзйыллар окылып келетаган дувалар Кудайдынъ куьши мен аьдемлерди эмлей болар.

Домбыра сеси де мени куьшли козгайды. Оны эситсем коьз алдыма кенъ шоьл келеди, онда оьсетаган оьленлер, шешекейлер оьз ийислери мен орап мени аладылар. Домбыра аны аьдемди бурынгы ногайларга, олардынъ отлактагы мынълаган койларына, ер козгап шабысып юрген аргымакларына, кумлар арасындагы кемелерге усаган туьелерге, туьрли оювлар ман этилген термелерге, ошакта кайнап туьрган уйкен казанларга, куьшли сеси мен, домбырады шертип, йырлап турган акынга элтейди, канынъда бар миллет сезиминъди байытады эм беркитеди. Шаир Куруптурсун Бариевтинъ домбыра акында соьзлери эсеме туьсип кеттилер:

**Шер баспага ногайымды коймаган,
Кыйынлыкта эл коьнъилин авлаган,
Аталардынъ дертин тоьккен домбырам
Занъырашы, занъыра!**

Яде мине аданаска багысланган халк йыры:

**Канатымда кыягым,
Табанымда туягым,
Сувда юзген суьйригим,
Сувырылып озган юйригим.**

Кайдай соьзлер тенълестируьвге, аданаска суьйимди билдируьвге, онынъ баьриннен де артык экенин айтувга халк тапкан!

Оьскен сонъ мен дневнигимде булай деп языппан: «Мага энъ уйкен коьрим акыл, дурыслык, юрек йылуьвлык, куьшли суьюв». Кайдай соьзлер! Тап революциядан алынгандай. Оьзек те, кеше-куьндиз китаб окысанъ, сонъ онынъ иштелигендей болып яшамага суьйсенъ -- баскалай ойга ер йок. Меним каьрип атам эм анам ак юректен кызынынъ билимли, акыллы болганын суьйип, онынъ китаб окувына, ийги анълар тынълавына, ногай тилин, орыс тилин окып-язып биливуьне, бурынгы

ногай халк яратувшылык иси мен таныспага амал табылувына коьмек эткенлер. Оьзлери коьп себеплерден тура орта эм йогары билим алмаган болсалар да, мен уьшин бек шалысканлар. Олай дегеним, туькеннен китаблер, туьрли бояк карандашлар, альбом, йыр пластинкалар алмага акша тапканлар.

Мен бала заманда бизим аьел де, авылдаслар да бек ярлы яшайтаган эдилер. Уьйкенлердинь соьзлериннен билетаган эдим: уьш кой эм бир сыйыр сакламага болады, артыгын оькимет аькетеди деп. Ушынлайын да, аньсыздан келген аьдемлер сарайга кирип мал санайдылар. Ол аз болса ун да бек танькылы эди. Ун болмаса, оьтпек болама? Кай бирде анам мени тань ман тургызып, оьзи мен аькетеди. Биз склад мекенлерине ун алмага барып, бас деп шеретке турамыз. Халк коьп. Складтынь басшысы колындагы список пан, аьр аьелдинь санына коьре, кара, арыс эм ак ун береди. Ак унды айлак аз шегеди. Оны аьдемлер тек лаксага, ынкалга, казан боьрекке саклайдылар. Оьтпекти кара эм арыс уннан писиредилер. Бу аьллер, Никита Хрущев басшы болганда, басланды. Ол тайганда ун маьселеси шешилди. Сол ок йыларда, эсимде, Исмаил Адиев деген эркек арба ман орамларда юрип, оькиметке суьт йьятаган эди. Хатынлар аьр уьйден шелек пен келедилер эм суьтти уьйкен бидонларга куядылар. Оьзек те, толы шелекти бирев де аькелмейди, болса да, оьзлерине салынган планды толтырмага шалысадылар. Оькимет ол йыларда каты, сенинь аьри-бери себепиньди тыньламайды.

Аьли аьдемлердинь сол озган кыйынлыклар эслеринде йок, боьтен де 60-ншы йылардан сонь тувганлардынь. Бу куьнлерде халк шынты суьттинь даьмин де муткан, пакет суьтлерди кулланып турадылар.

Кийим яктан да биз 20-ншы юзьйыллыктынь 60-70-нши йыларында бек кытынып яшайтаган эдик. Коьзимиз кызгандай затлар туькенлерде болмайды, болса да акша йок. Мария Арбатова атлы язувшыдынь «Автобиографический роман» деген китабин оькыгаман. Мени мен яслы Москвадынь балалары акында хабар барады. Олар ярлы исши аьеллерден тувыл, олардынь аталары баска элдерде дипломатлар. Школа битирмеге караган кеделер бир бири мен хабарласадылар. Олардынь соьзиннен аньлайсынь, кеделер аталарындай посоллар болмага суьймейдилер, сога коьре МГИМО да оларга керек тувыл, олар дворник болмага да разы, тек оьзлери суьйген кепте яшаса экенлер. Кыйынлык, танькылык коьрмеген яслар баалы калшалар уьстинде баьпишлери мен ятадылар, баалы папирослар тартадылар эм Ахматова ман Цветаевадынь ятлавларын оькйдылар. Олар меним замандасларым, ама кайдай баскалык бизим яшавымызда. Авылдасларым эм анам да уьйде эркин кулланылаяк суьтти оькиметке берип, сарайда турган 10-15 койдынь яртысыннан коьбисин де санавшыларга алдыртып, не яхшылык коьргенлер сол оькиметтен? Дурыслык болмаган элимизде. Тербияды туьрли кепте алгамыз. Соьлеги алтын яслар биз эситпеген сырларды эситкенлер, биз яшамаган байлыкта яшаганлар. Тарих яктан да биз соькырдай, сагырдай болып оьскемиз. Мысалы, оькып юрген заманда биз А. В. Суворов пан бек оьктемсигенмиз, оькытувшылар да оны мактайдылар токтамай. Ама коьп йылар кеткен сонь, коьп сырлар ашылган сонь, айтылган полководецтинь ногайларга эткен оьлшемсиз катылыгы белгили болды. Бизим оькытувшыларга да уьйкен айып, Суворовты бизге коьрим этип мактаганларына.

Мен уйкен калаларда яшамага суьетаган эдим. Оьскенде сама кетермен деп ойлайман. СССР-дынъ уйкен картасы боьлмемде илинуувли эди. Мен бармагым ман картадынъ темир йолы ман Сибирге кетемен. Агашлыклар, йылгалар, калалар, посёлоклар, тагы да агашлыклар артымда каладылар. Эсиме Михайло Ломоносов туьседи. Мен онынъ яшав йолын коьрим деп санайман. Ол айткан: «Россиядынъ куьшине Сибирь себеп болаяк» деп. Эсинъиздеме, йыр да барша: «Увезу тебя я в тундру» деген. Мукаят та коьргим келеди. 15 союзный республика акында да биз коьп затлар билетаган эдик, ама оьз халкымыздынъ озган яшавы акында бир зат та билмегенмиз. Авылымыздан шыккан баьтирлерди де, мысалы, Мактав орденлерининъ толы кавалери Алимхан Асановты, Сталинградты согыста яклап оьлген 20 яслык лейтенант, рота басшысынынъ орын басары Абдулкерим Эдильбаевти мактап, оьктемсип юргенимиз эсимде йок. Аьше кайдай патриотизм болган экен бизики, аьр куьн де мектебте баска якларга коьз каратып, баскалардынъ баьтирлерин мактап юрген болсак?

Мен бос заманымды кыймасым Дамехан ман оьткеретаган эдим. Дамехан яшавга ашык коьзлери мен карайтаган, алдына анълавлы эм бек керек борышларды сала таган аьдем эди. Биз эртерек турып шоьлге кетемиз, яланъ аяк ювырамыз, мак шешекейлер йыямыз, сонъ эртегилер бир биримизге айтамыз.

«Оьленди уьзгенде савлай Ер планета сескенеди», - деп айтадылар. Ушынма, билмеймен, тек анам тайганда, сонъ атам оьлгенде (экеви де авыр мараздан кеттилер) мен Ер силкингенин оьз юрегимде аян сездим. «Анадан сонъ эркин йок, атадан сонъ тоьркин йок» деген айтуды йылаганлар эсиме салдылар. Дамеханнынъ анасы булай деп бозлады: «Анада каймак коьп, атада -- ай муьйиз. Ай, Зухра-кызым! Каймак коьлинъ курыган, ай муьйизинъ – шорт сынган». Атам Осетияды эм ингушларды бир де мутпайтаган эди. Оьлеектен алдын сол куьнлерде тувган уныгын Алан деп тактырды.

Бизим авылда еллер орамлардынъ басыннан ызына дейим эсип, шанъды, кумды терезеге, эсикке куйып, берен-зерен этип юретаган эди. 7 куьннен сонъ тыныклык келеди. 1967 йыл (мага коьре сол йыл) биз бетте артезиан кыздылар. Авылдастар баьри де огород эттилер. Колдан казылган каьнев кай бир еринде йырылып, сувды орамга аькететаган эди. Оны туьзетпеге шерет пен шыгадылар. Калайына да, сув аьдемлерди уьй янында огород этпеге, керек ясылшаларды оьстirmeге, сонъ оны дурыс кулланмага уьйретти. Емис тереклер шашканлар да бир эди. Авылдынъ коьрки де туьзелди. Меним авылдасым Яхъя Кудайбердиев, аьлиги композитор, атаклы ансамбльдинъ басшысы, эм мен, келеекте окытувшы сыйлы аты ман, казгырлар ман сол каьневди туьзетемиз, уьйделилерге дайым да коьмек этемиз. Ол йылларда ата-анадынъ соьзи закон, оны бузбага эсимизге де келмеген, кене де биз, балалар, оларды сыйлайтаган эдик.

Биз школады битпеге карадык. Озган юзйылыктынъ 70-нши йылы басланган эди. Халктынъ яшавы аьли де ярлылыктан шыкпаган, тек

койларды 20-га дейим санын еткермеге болады, азбарда коьбиси огород эткенге, терек шашканга, астынь сапаты да витаминли, тойларда да столлар туьрли берекетке толып, яслар да ийги кийинип баслаган эдилер. Ама аьли де уьйлерде телевизор, холодильник йокка эсап, тек акшалы аьеллердинь кай бирисинде кишкей телевизор бар. Легковой маьшин де тек совхоздынь директорында коьринеди, баскаларда йок эди.

Мен телевизорды Аметова Вагидат деген кыймасым уьйинде биринша кере коьрдим. Олар коьп балалы аьел болса да, ярлы тувыл эдилер. Вагидаттынь анасы Апак-абай кайтип яшамага керегин биледи. Бир кере оларда коньп, коьп заманга дейим телевизор караганым эсимде. Баьри де уйкламага кеттилер, тек биз Апак-абай экевимиз «Васса Железнова» деген киноды караймыз. Телевизор кишкей, болса да коьзимизди айырмаймыз, сондай кызыклы кино. Бас геройы Васса бай хатын, темирдей берк касиетли, коьрмеге де ярасык. Апак-абай экевимиз Вассадынь аьели уьшин кыйналамыз. Айтпага, ыспайы, туьзуьв Рашель -- революционер хатын, оны полиция излейди... Рашель меним юрегиме ювыктай, аты да мага ярайды.

Кинодан сонь туьрли ойлар мага келип, тез уйклап болмадым. Неге ди Мария Арбатова язган автобиографиялы роман тагы да эсиме туьсти.

Мариядынь Москвада, Арбат орамда, эки уьйкен, бийиги 3 метрдан артык, боьлмелери бар, кызга ол заман 15 яс эди. Куьнлеппе яде тувылма, тек юрегим сезимлерге толып, теньлестиремен. Мария эм онынь йолдаслары Москвадынь музейлерине, театрларына барганлар, биюв, ань, саният эм адабият школаларына юргенлер, уьйкен бай библиотекаларга язылганлар, оькиметке ярамаган шаирлердинь, язувшылардынь китаблерин ясыртын оқыганлар, ясыртын радиодан Америка сесин тынълаганлар, биринши болып джинсылар кийгенлер... Бизден айлак коьп баскалыклары бар. Базласпага болады оьзинье теньлер мен, биз олардан коьп шақырымларга артта юрдик, музей орнына репродукциялар коьрдик китаблер ишинде, театрлар орнына авыл клубында кино карадык, Москва орнына авылдынь батпагында юрдик кыста, шаньга-кумга тойдык язда, ама патриотлык тербияды аьжейипке баьриннен де коьп алдык...

* * *

Мине биз школады кутарып, Дамехан кыймасым ман шоьлде кыдырамыз. Карда да, бизим юрегимизде де йылыязлык, яп-ясыл оьлен ишиннен боьригоьзлер кызыл катеби шешекейлери мен коьринип, ерди бир аьлемет калшага усатадылар. Биз кышкырып йырлаймыз:

**Куьн савлелей ойнаган,
Караногай яйнаган,
Мактап алган койлары,
Шешекейдей яслары...**

Меним коьз ясларым анъсыздан келип, токтамага суьймейдилер. Бир сезимлер юрегимди козгайдылар: белки, анам сосы куьнди коьрмегени аянышлы, белки, школа ман бирге балалыгым артта калаягы дертли яде алдыдагы белгисиз яшав коркынышлы. Билмеймен себебин, тек коьз яслардан сонъ тыныс алмага енъил болды.

Уьйимизде эркин акша йокка карамастан, мен Москвага кетпеге токтадым. Анам мага деп книжкага 200 маьнет йыйганын мен билетаган эдим. Самолёт пан кетсем билет 17 маьнет.

Ломоносов атлы Университетке кагытларымды почта ман йиберип, оларга еткенин де билип, озим экзаменлер якыллаганда кеттим.

Биринши кере Москвага, биринши кере ТУ-104 лайнер мен ушпага, ялгыз озим шыкпага узак йолга неге ди коркпадым. Юрегимде уьйкен куваныш. Биринши зат аьдемде коьп аьжейип сезимлер тувдырады, дайымга эсинъде калады. Биринши трактор, биринши маьшинлер, биринши телевизор, биринши компьютер, биринши кол телефоны, биринши роботлар эм сондай баска техника етимислери, аьдемлер ойлап шыгарган болса да, баска аьдемлерди сейирге калдырып, суьйиндирип келеди неше йыллар.

Мен Москвада, Герцен атлы орамда, МГУ-дынъ кагытларды алган боьлмесинде. Меним медицина справкамды (286 формалы) кол басылган еринде, кайсы заманда экенин бизим ерли доктыр язбага муткан. Мен студентлер поликлиникасына барып анълаттым ким куьнали экенин. Белки, бу кагыт былтыр толтырылгандыр, аьлиги куьнге келиспейди деген явап буларда аьзир эди. Суьйсенъиз кайтадан медосмотр обтейим деп тилеймен, ама биревдинъ де мага языгы ийимейди. Районга кайтып кеттим. Москвага келеектен алдын кайтип мен экзаменлерге аьзирленген эдим. Маяковскийдинъ, Некрасовтынъ поэмаларын яттан уьйренгенмен, тарих китаблерин кайта-кайта аьзирлегемен, 10 класста Москвадынъ пединститутында бир йыл заочно окыгаман, экзаменлерге яхшы кепте аьзирленуьв уьшин.

Уьйге келгенде Махачкалага кетип, Дагыстаннынъ Оьр судында ислеп басладым. Кайтип мен онда туьстим? Ол йылларда учреждениелердинъ эсигин каравылшылар сакламайтаган эдилер. Кайда суьйсенъ сонда кирип кетесинъ. Мага керек меканга кирдим, биринши этажда «Большой зал заседаний», «Малый зал заседаний», «Канцелярия» деген эсиклерди коьрдим, сонъ экинши этажга кеттим. Онда Министерство юстиции бар экен. Уьшинши этажда судьялар олтыры. Мен «Приёмная» деген эсикти аштым эм ДАССР-дынъ Оьр судынынъ председатели Авадзи Саидович Омаровка кирдим. Коркув деген зат юрегимде йок. Не уьшин келгенимди анълаттым. Омаров, озек те, аьжепсинсен, калайына мектебти янъы биткен кыз, узак районнан келип, йорык председателъге киреди эм озине куллык тилейди. Ама авыр турыслы суслы эркек иштеги ойларын коьрсетпеди. Меним школа берген кагытларымды окып карады, сонъ алдында яткан УПК-дан бир кесек ерин язбага тиледи. Почерким ога ярады усайды. Сонъ «канцелярияда Юлия Константиновнага бар, ол сени суд йыйынларынынъ секретари этип алар» деди. Ислеп баслаганда мен озимнинъ йигерлигимнен озим корктым. Мунда ислегенлер Омаровтан ийменетаганларын коьрген эдим.

Куллыкта мен Евгения Ивановна Архипова ман катысып басладым. Ол Оьр судтан алдын Кизляр калада судья болып ислеген, Ногай районнынъ судына да ярдамласкан экен. Евгения Ивановна мени ис сулыбына уйретип баслады: протоколларды дурыс язувга, судта шыгып соьйлегенлердинъ артыннан уьлгируувге, яньылыс йибермеске. Бир он йыллар артта коьрискен эдик. Мен оны тез таныдым, коьп туьрленген йок. Ол да мени таныды.

Судта бир йыл ислеген сонъ, Дагыстан оькимет университетининъ юрист факультетине экзаменлер бердим. Баьрин де аьрув бердим, тек конкурстан оьтпедим. «Бас деп авыл яслары, боьген де, Аьскер сырасында болганлар алынады», - дедилер мага. Мен оьзимди авыл кызына санаганга, бу зат дурыс тувыл деп, Университеттинъ ректоры А. А. Абиловка бардым. Ректор мага тарих факультетине туьс деп маслагат берди. Онынъ айтысына коьре, тарихти кутарган яслар райкомда, баскалай тармакларда етекши болып куллык этпеге боладылар. Не этейим, кимге барып йылайым? Сав йыл юрегимди йылытып юрген мырадым толмады. Калай ойласам да, йогары билим керек. Онсыз оьзимди аьдем секилли кепте саклап болаякпанма? Анам да, атам да, оьзлериннен кытып, мага неше туьрли китаблер, журналлар сатып алатаган эдилер ше, анам каьрип, меним институтта окыягымды ойлап, 200 маьнет йыйган оьлеектен алдын. Мен олардынъ сенимин акламага керекпен, йогары билимнинъ дипломын алмай, уйге кайтпан. Соны ман Университеттинъ тарих факультетине де экзаменлер берип, туьстим. Юристке окыйтаган бир кеде мага сонъында не затка «конкурс» экенин анълатты. Мен туьспегениме оьзимди куьналеп юргенге, кай бир затларга коьзим ашылды. Баьри де совет аьдемлери бизим элде тенъ деп саналса да, сонынъ уьшин революция этилген болса да, тенълик, коьбисинше, етекшилердинъ кисесинде турады. Йыйынларда, йырларда эм ондамунда илинген плакатларда «тенълик» деген соьз номай кулланылатаган эди. Школада окыганда тувылма эди Мария Арбатованынъ «алтын» яслар акында язган романын окыганым, сол заманда тувылма эди элимизде тенълик йогын ишим куьйип анълаганым? Аьдемлер алдатса да, яшав алдатпайды. Онынъ законлары каты, тек дурыс. Суьйсень де, суьймесень де акылга уйретеди. Махачкалада оьткен йылларым енйил болмадылар. «Енъилдинъ астыннан, авырдынъ уьстиннен» деген касиет менде, оькинишке йок эди.

* * *

Университетти биткен сонъ 20 йыл тарих окытувшысы эм 10 йыл Ногай районнынъ билим учреждениелерининъ етекшиси болып иследим. Оьзимнинъ кылыгыма усаган ойларым да мага наvasыз яшав аьзирледи: «Бу куллык сага кайдай да бир кесек заманга берилген, янынъдагы аьдемлер де сага бек сенедилер, сога коьре колынъда ис бар заманда, коьп яхшылыклар эт, халктынъ уьмитин ерге таслама!» Эм мен окытувшыларды, балаларды уйкен калалардагы окув мектеблериннен кем этпеске, кай бирде бийик дережеге еткермеге шалысатаган эдим. Сол ниет пен бас ойды билим беруувде белгиледик: окувшылар, кайсы

класста болса да, дуньяга тешкерип карамага эм соравлар бермеге кереклер. Дерислерден сонъ, аьр баладынъ оьнерине коьре, туьрли кружоклар, ярыслар, кешликлер уйгынланатаган эдилер. Куьнъирт, осал билим беретанган, исине коьнъили йок окытувшаларды амал болса школадан тайдырамыз. Шалысып аьруьв ислегенлерге болса медальлер, сыйлы атлар, йогары категориялар беретанган эдик.

Меним дайым да эсимде, кайтип биз мектеблерде окыдык. Соравды бизге тек окытувшы береди, а бизге сорав бермеге ярамайды, китабте йок билимди коспага оьзинънен разылык берилмейди. Басылып оьстик.

1975 йыл Куьнбаттар авылдынъ мектеби бир эски, халк йыйылып салган уйде ерлескен эди. Аьр класста отын ман, коьмир мен колдан ягылатаган пеш. Аьли сол кара балшыктан этилген уй орнында эки этажлы типовой школа туры.

Меним эсимде туратаган эски мектебте мен дайым да тонъатаган эдим. Ис йолымда карсы келген биринши окытувшылар да мутылмайдылар. Мысалы, завуч Юмаш Акманбетовна, куллыгына мукаят, кай бирде каты, ама окытув исин юрегининъ сыйлы тоьрине олтырткан. Школадынъ директоры, Шокаев Крымхан Тунгатарович, бек ювас аьдем эди. Ол меним атама усагандай юмсак, оны коьрсем юрегим йылынгандай болады. Бану Казбиевна боьтен де эсте турады. Ол меннен коьпке уйкен эди, болса да биз тенъдей досластык. Мен анасыз эрте калып, кайсы ерде де орта яслы хатынлар ман катысаман. Бану Казбиевна юрек йылувын аямайтаган, не заманда да ярдамга кол созатаган аьдем эди.

Куьнбаттар школасында яс окытувшылар да бар эдилер. Ким йиберген узак Адыгеядан яп-яс аьелди, билмеймен: эркеги, хатыны, кишкей баласы. Эркеги-географ, хатыны-математик, экеви де коьрмеге бек туьзуьв, кайдай олардынъ аьлемет таза тавыслары, йырлаганлары эсимде калган. Ол йылларда (1975й.) Ногай районнынъ коьп авылларында артезиан куйылар казылган болса да, таза сув азбарларга келген йок эди. Сога коьре эки шелекти куьенге илип, бир неше кере артезианга бармага керек. Газды баллон ман сатып аладылар, тийгенге тиеди, тиймегенге йок. Язда кырдагы пеш оьтпек салувга, ас асувга онъайлы, тек тезегинъ аьзир болсын. Кыста уй ишиндеги пеш агаш отын ман эм коьмир мен ягылып турады. Коьмирди, агаш отынды язда ок сатып аладылар. Бу кыйынлыкларды оьте алмаган яс аьел кыс басланганша коьшип кетти. Коьп йыллардан сонъ интернет келгенде, мне Адыгеядынъ акында коьп макалалар эм суьвретлер таптым. Кайдай ярасык табиатлы ерлери! Мен Хусейн Маремуковтынъ, Заур Коковтынъ, Черим Нахушевтинъ йырларын тынъласам, сол яс окытувшы аьелди коьз алдыма келтиремен. Билмеймен не ушин, я атларын, я адресин язып алмаганмыз. Эки-уьш йылдынъ артында мен Адыгеяда болдым, таппага болаяк эди оларды, тек не этерсинъ.

Мен Куьнбаттарда Кокеева Сабира-абай уйинде туратаган эдим. Ол мага бурынгы хатынлардынъ бириси болып коьринетанган эди. Аьли мен Сабира-абайдан коьпке уйкен. Биз яс заманда орта яслы аьдемлерди картлар деп санайтаган болыппыз. Ушынын айтканда, авыл аьдемлери тез картаятаган эдилер. Сабира-абай да, шашлары эрте агарып, юриси

асталанып, узун койлек пен ак тастар кийип юргенге, сабыр соьйлегенге бек карт болып коьринген. Ама акылы, эси неше билимли яслардан атык. Бактым мени сондай хатын ман таныстырганына бек разы эдим. Яшавда бир зат та озиннен оззи болмайды экен, тек биз оны яслай сезбеймиз. Ойламага, тешкерип карамага заман йок.

Меним кайнамам кайдай коьп эртегилер, такпаклар, юмаклар билетаган эди. Айтувларды ол кайсы келисли ойга да ойланмай табатаган эди. Басы тап уьйкен сандыктай, не байлык та бар ишинде. Аьне сондай аьдемлерден оз заманында А-Х. Ш. Джанибеков ногай халктынъ авызлама байлыган йыйып алганы, энди ол «Соьз казнасы» деген алтын эстеликке айланды. Мен де, кайнамам аргы дуныяга кеткен айтувларын, такпакларын аьрекетлеп язып басладым, 500-ге етти. Калганларын муткаман. Кайнамамнынъ дуныясы оны ман бирге кетти. Ол енъил яшавды тек картайганда коьрген болар. 36 ясында алты бала ман эркексиз калып, оларга таяв болып, озстирип, билим берип, тойларын этип ерлестирген. Оьзин ойламага бир куьни де калмаган. Меним атамдай болып, билимди сыйлап билген аьдем эди. Балалары озскенде кайнамам ногайша китаблер, газеталар окумага суьетаганын оззим коьргемен. Кайдай кыйынлыктан озтти олардынъ заманы!

Куьнбатарда мен коьп аьдемлер мен досластым. Зарифа, Рая, Бриллиант Байрашева, Насипат – буларды мен кыймасларым деп санадым, исши, намыслы, йолдаслыкка алал хатынлар эди. Абдулла эм Вайдат Янполовлар да мага бек ярайтаган эдилер. Бир-бирине келискен ярасык аьел. Адабият окутувшысы Лиза Желкашиева ман арамыз бек ювык болды. Лиза Махмудовна оззининъ дерисин шынтылай суьетаган аьдем эди. Онынъ аьр-бир дериси байрамдай болып озтеди, коьп ятлавларды, поэмалардан узиклерди яттан биледи. «Сен акыллыма, акылсызба, талаплыма, талыпсызба, биз билмеймиз, сен соьйлегенде билермиз» деген орта юзйылыктынъ атаклы шаири Саади. Сол соьзлерди дерислерининъ бас маьнеси этип алган эди Лиза Махмудовна. Биз йыйынларда бирге олтырамыз, акырын Тютчевтинъ, Феттинъ эм баскалардынъ ятлавларын уьндемей окыймыз, сонъ ойларымызды кагытка язып бир-биримизге коьрсетемиз. Соьйтип, ялкувлы йыйынлар калай озганын да билмеймиз. Ол аз болса Лиза тоьгеректеги таныслар акында басня язады, сонъ оны окутувшылар боьлмесинде окыйды, баьримиз де куьлемиз, бирев де озпкелемейди.

Лизага усаган тагы да бир окутувшы бар эди. Ол Кумлы авылдан, Тамара Алексеевна Истомина. Сийрек коьрисемиз. Кумлы да Куьнбатардай болып район орталыгынан узак, йол да осал. Автобус тек бир рейс этеди, катнаска кыйын. Тамара яслай танымаган-билмеген халкка оззининъ билимлери мен узак Россия областиннен келген эди. Ашык юзли, ашык юрекли, аьдемлер мен тез катысып болатанган яс хатын ят тилли, ят аьдетли халк пан танысып, оларды анълап, яратып бажарды. Бас деп Тамара Алексеевна озин окутувшы исинде бажарымлы, билимли этип коьрсеткени баьрине де ярады. Онынъ дерислеринде бир неше кере болганман, кайдай ол талаплы окутувшы экенине оззим шайыт. 45 такыйка заманы айлак тез озады, сондай да кызыклы этип туьзеди дерисин. «Сиз

дериске келсенъиз мен коркаман, адалайман», -- деп мага, районнынъ билим управлениесин басшылайтаган заманда, кай бир окытувшылар айтатаган эдилер. Элбетте, олар меннен тувыл, озлеринынъ осал азирлигиннен коркатаган болганлар. Тамара Истомина коркпайды, кене де суьйинеди.

* * *

Тагы да ойларым мени яс заманыма аькетеди. Куьнбатар яска куевге шыккан сонъ, эркегим мен Астраханъ областине ислемеге кеттик. Алимхан Дагыстаннынъ политехинститутын битиргенде, ога сосы областининъ бир районуна йол шыккан эди, мага да куллык бар деп айттылар. Совет элинде йогары билим алганларга окимет озси ислемеге ер табатаган эди. Ярамаса да бараяк еринъ, бир-эки йыл шыдамага керек, сонъ оззинъ излейсинъ баска ерди.

Йолга еткендей акша йыйып, Ахтубин районнынъ бир колхозына келдик. Бизге агаш уй бердилер, Алимханды онда-мунда ювыртпай, дипломнынъ ишиндеги билимининъ бааларын коьргенде, «подъёмные» деген акшады тез бердилер. Ол заманда 180 маьнет уйкен байлык, боьтен де бизге. Бир йыл ислеген сонъ, Алимханга янъы уйден доьрт боьлмели мекан шыгардылар.

Мен школада ислеп басладым. Биринши куьн директор мени кабинетине шақырды, таныстык. Эм ол анъсыздан:

-- Сизинъ атынъыз айтпага кыйынлы, биз сизди Зоя Николаевна деп айтсак аьруьв болар, -- деди.

Бу маскарама не зат деп адаладым, сонъ коьп ойланып турмай:

- Аьше мен сизди Зейнап Ибрагимовна деп айтарман, орыс атларды мен де осал билемен, -- дегенде, мага аьжепсинип карайды. Сонъ окытувшылар боьлмесине кеттик.

Зинаида Ивановна, директордынъ аты солай эди, айтады йолдасларына:

- Бизим колхозга ислемеге яс инженер келген. Онынъ хатыны тарихтен окытувшы. Аты... -- деп директор кисесиннен кагыт шыгарып эжиклеп окыйды: Зух...ра Каз...бековна. Баска ат бергенин суьймейди, -- деди. Сонъ экемиз де окытувшыларга карадык. «Бизге не авара» дегендей эди шырайлары.

Экинши куьн мага узын бойлы, сылув юзли бир окытувшы янасты да:

- Сен акыллы, дурыс эттинъ! -- деп тайып кетти. Директордан иймене болар. Сонъында мен оны ман досластым. Ол математика дерислеринынъ окытувшысы Наталья Володина эди. Биз аьлиге дейим де байланысты узьбеймиз, арамызда юзлеген шақырымлар бар болса да.

Бир йылдан школага Астраханьде пединститут кутарган казах кызлар келген эдилер. Оларды орыс атлары ман таныстырдылар. Сол заман эсли окытувшылардынъ бириси:

-- Зухрат Казбековна озининъ атын туьрлендирмеге суьймеди, -- деди.

Баьри де уьндемей калдылар. Мен болсам казах балалар ман эм соьлеги яс окытувшылар ман арада соьйлеп аламан, оларда озлеринынъ

миллетине оьктемлик тувдырмага суйемен. Аьли сол кылыгым эсима туйскенде ойлайман: «Дурыспа эди казахларда оьктемлик тувдырмага шалысканым?» Оьзек те, дурыс. Кайда да коьп халк аз халкты оьзиннен кем санайды. Аьжейип ис! «Оьктемлик те керек зат» деп сондай аьллерге айтылган болар. Кай бирде оьзин дурыс юритпеген аьдемди ерине олтыртув керек, боьтен де, миллет сезимди корлайтаган аьсерде. Кене де Совет элинде халклар ара дослыкка, татымлыкка, теньликке уйкен маьне берилетаган эди. Бу исти йырлар ман, ятлавлар ман, кино ман, театр ман эм баскалай йорыклар ман беркитип туратаган эдилер. Сонынь оьзинде де кишкей калаларда эм авылларда баскаларды баска коьруув аьдет расатаган эди. Аьли, оькинишке, дослыкты, бирликти керексиз зат деп санаганга, ийги сезимлер юректен таядылар. Сосы себептен болар, Совет оькиметинде осал яшаганлар да энди оны сагынадылар.

Алимхан мендей оьктем тувыл эди. Ога куллыктан кай бирде хатынлар бир соравлар ман келедилер эм забордынь аргы ягыннан:

- Алик, Игорёк, Алёша, -- деп кышкырадылар. Алимхан сол аьлге маьне бермегени мага аьжейип болып коьринеди. Уйдинь яныннан, забор агаш болганга, озып баратаган аьдемлердинь соьйлегени де эситилетаган эди. «Ким турады бу азбарда?» - деп бирев сораса, баскасы явап береди:

- Кырдан келген бир прораб, я орыс, я татар, ким билсин. Пишеси де я казашка, я корсашка...

Булай мисетсинмевди мен юрегиме авыр алып, куьрсинетаган эдим. Эндиги, коьп йыллар озганда, сол яс ногай хатынга эректен карайман эм куьлемен. Яшай келе сол колхозда неше аьдемлер мен досластык: Володинлер, Баранниковлар аьеллери мен, каладан келген яс казах оқытувшылар, орыслар-авылдаслар Мироновлар, Лаврешкинлер, Дубровицкийлер. Ювык катысканда аьдемлердинь юреги ашылады, терень сезимлери коьринеди. Бу авылдынь яшавшылары куллыкшы эдилер, сога коьре берекет баьринде де номай. Янымыздагы коньсылар бизге де ясылшалар, емислер аькелетаган эдилер. Колхозга каты куьн барып ислеген уьшин, бизге де: окувшыларга эм оқытувшыларга бир пай тиеди. Каьртеп, дуьги яде ясылша, яде емис. Куьзде бизди авылдаслар шайтан кулак йыймага, балык ысламага аькетедилер. Таза авада тыншайып та уьлгиремиз. Кыста болса хатынлар эшкидинь юниннен явлыклар, колгаплар, кофталар согатаган эдилер, а биз Алимхан экевимиз китаблер, журналлар окиймыз, ойларымыз бан боьлисемиз. Калайына да бек кызыклы яшадык областьтынь кула шоьлде ерлескен бир колхозында.

Ызы боляк

Баска халлардынъ адабиятыннан

Хизри ИЛЪЯСОВ,
РФ язувшылар Союзынынъ агзасы,
лак шаири

ЕЛ ЭМ КАМЫС

Ел камысты бойсынмага уйретеди,
Камыс басын булгайды, тек буьгилмейди.
Кайдан билсин акылсыз ел
Кудай соьйтип оны яратканын.

ЙЫЛАН ЭМ ШЫШКАН

Йылан обзине ин казбайды,
Оны шышканга тапшырады.
Сонъ шышканды ашап,
Сол инде яшап калады.

ТЕРЕК

Теректей бу дуньяда ким бар экен?
Табиатка, аьдемге, кусларга
Береди ол баьрине де тек пайда,
Бир зат тилемей обзине.

ТОЙМАГАН АЬДЕМ

Тоймаслык бизим юректе бийик тавлар
Эм туйпсиз теренъ шукырлар ясайды.
Канагатлы аьдем юрегинде
Парахатлык эм разылык турады.

ТУЪРЛИ ЙЫРТКЫШЛАР

Туърли йырткышларды бир эртегиде
Салган экенлер дорбага.
Кышкырыкта, тоъбелесте
Яшавлары болды кыска.
Бизим юректе де йырткышлар
Турмага орын тапканлар.

ОЪЛИМ

Кайдай яшав ялкувлы
Болар эди оълимсиз.
Безер эдик яманнан,
Картаймаган патшадан.
Кене де оълим яньыртады яшавды...

КУТКАРУВШЫ

Бузылган уйлер астыннан
Куткарувшы аъдемлерди шыгарды.
Мен де сондай болып,
Кемшиликлерим астыннан,
Шыгармага суемен
Тапталган яшавымды.

МАЖА

Суыйим эм ашшылык,
Ярык эм каранъалык,
Танълык эм катылык,
Баътирлик эм коркашлык,
Баъри сезим де катыскан...
Яшавда коьп затка салына мажа,
Бизим юрекке де керек эди сондай пайда.

КУЪПЕЛЕК

Кыйын бек анълавга
Уъмитин куъпелектинъ.
Отты суыйип, отта янмага
Буйырама юрегинъ?

КОНАКЛАР

Ах меним ашшы ойларым!
Сизге конак байлык коьрсетип,
Сыйлык пан йолга салып
Юргеним, саналмайма эндиги?
Неге сиз кайтып келесиз?
Куътпеегим билесиз.

ЭКИ СОРАВ

Бар эки соравым:
Тувганша кайда болгаман?
Оьлгенде кайда барарман?

ДОСЫМА

Сен мени, досым,
Сатпага боласынь.
Тек мени сатып алмага
Яньыдан туварсынъ.

КОБКТЕН ЙЫГЫЛАТАГАН ЮЛДЫЗЛАР

Бек авыр карамага
Йыгылатаган юлдызларга.
Кайдан олар шыгадылар?
Кайда кувылып барадылар?
Кайдай куьна бар оларда,
Ким шыккан демби саларга?
Аьдемлер болса вайымсыз,
Кыйнайды Ерди бир ойсыз.
Белки, бизге де аьзир демби...

ЯБЫЛДЫ ЮРЕГИМ

Елден ябылган эсиктей
Каты ябылды юрегим.
Ынанмайман инсанга.
Ийги сезим, яман сезим –
Тиймейди эш яныма.

СОКЫР ШЫБЫН

Ашшы йинъишке сеси мен
Кобкте ушып юри сокыр шыбын,
Айдынъ ярыгын сызып кетти неше кере,
Санап озин уллы баьлеге.

КИШКЕЙ ТАС

Тав басында кишкей тас
Неше куьнлер ялкады,
Ойнамага бирев йок,
«Тоьменге барып келейим» деп
Кетти ерге тымалап.
Йол бойында баска таслар
Суьйдилер оны кайтармага.
Баьри де кышкырык пан
Атылдылар йылгага.

Ногайшага коьширген Б. КУЛУНЧАКОВА.

Бизим сыйлы терекешилер

* * *

Аыр халкта обзининь талаплы эм сыйлы аьдемлери бар. Элбетте, сый коьктен туьспейди. Оны казанатаган аьдемлер савлыгын, акылын элине багыслап, коьп пайда этедилер. Аьне сондай оьрметли санда Аджибайрам увьлы Балбек Кельдасов та бар. Ол – уста тарихши эм халкын суьетаган яныклы аьдем эди. Б. Кельдасовтынь аьрекети мен тувылма ногай халкы бурынгы тарихининь неше юзйыллар архивлерде сакланган кагытларын оькыганы, «Эдиге» эпостынь 600-йыллык байрамын коьргени, шоьлимизге ол аькелген атаклы аьлимлердинь уьйкен йьйынын тыньлаганы, олардынь соьзлериннен Ногай Орда деген оькимет ушынлайын да болганын, кимлер оны туьзгенин билгени. Коьп пайдалы ислер этти Б. Кельдасов миллетине.

Бу йыл Балбек Аджибайрамовичке тувганлы 90 йыл болады. «Байтерек» журналдынь эки де номеринде ногай халктынь белгили тарихшиси Б. Кельдасов акында эстеликлер бермеге ойымыз бар. Бизим ниетимизге косылмага суьетаганларга курал айынынь ызына дейим макалалар, суьвретлер йибермеге керек. Электрон адресимизди «Эдиге» туькеннен таппага болады.

Аьли, аявлы окувшылар, сизди «Оьрметли тарихши» деген макала ман таныстырамыз. Оны биринши болып аькелген автор – Елена Уразакаева, Россиядынь журналистлер Союзынынь агзасы.

ОЬРМЕТЛИ ТАРИХШИ

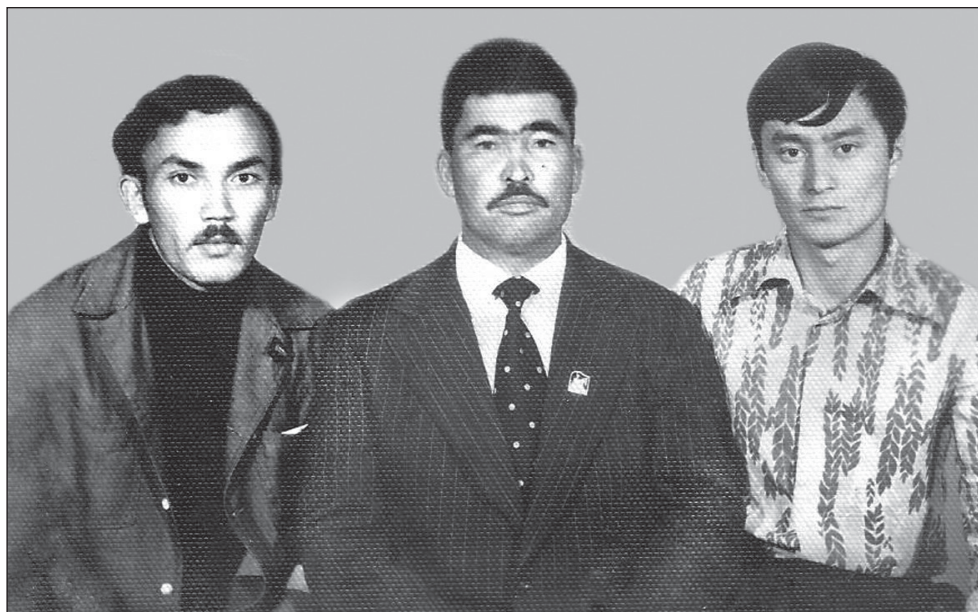
Аджибайрам увьлы Балбек Кельдасов Грозный областининь Караногай районынынь Келей деген авьлында 1932 йыл 3-нши навруз айында тувган.

Баслангыш школады Шобьитлы авьлда битирип уьлгиргенше Уллы Атылык согысы басланады. Он ясыннан алып Балбек оьгизлер айдавшы куллыгын юритеди. Аталары давда, аналары сав куьн колхоз ислеринде болганга, курсаклары аска тоймаган, осал кийинген балалар бек кыйнала эдилер. Кене де оькимет, согыс битпеге караганда, оларды балалар Уьйлерине ерлестирди. Соьйтип, Балбек Кизляр каладынь балалар Уьйинде турды эм оькыды. Мунда ногай кезде Москва областиннен келген, тербиялавшысыз оьскен, орыс кезде мен танысады, аты онынь Анатолий Приставкин эди. Давдан сонь Анатолий Москвадагы Горький атлы Адабият институтына туьседи, сонь-

ында белгили язувшы болады. Оьзининъ «Ночевала тучка золотая» деген китабинде А. Приставкин кыйын бала йылларын эскереди эм сонда Балбек деген кезде акында да язады. Ол кезде йолдасларына ногай баьтирлери акында коьп кужырлы хабарлар айтатаган болыпты. Анатолий мен Балбек таныслыкты яшавларынынъ ызына дейим узьбегенлер.

Балбек Кельдасов ети йыллык мектебти кутарып, бир аз заман окытувшы болып ислеген сонъ Кизляр каладагы педучилищеге 1949 йыл кетеди. 1953 йыл, окувды битип, Ногай районга кайтады. Терекли-Мектебинъ баслангыш школасында ислегенде, заман йоймай, Грозный каладынъ пединститутынынъ тарих боьлигине заочно туьскен эди. Соьйтип, Балбек Аджибайрамович алгасамай, кайдай куллыкта ислесе де, оьзи суьйген тарих кесписине йол салады. Калайына да яшав оны халк билиминнен узакка йибермей эди: бас деп школада окытувшы, сонъ Карагас орта мектебинде директор, Терекли-Мектеб интернатында етекши, ислеитаган яслардынъ кешки школасында директор, районнынъ билим боьлигининъ инспекторы...

Оькиметке ислеь турып, Балбек Аджибайрамович ямагат куллыгын да юритеди, халкынынъ тарихи бойынша да коьп соравларына явап излейди. Аьне сол йылларда Б. Кельдасовтынъ аьрекети мен Терекли-Мектебте краевед музеи ашылады, сонъында ол Оькимет музеи деген атка тийисли болды.

Балбек, эби келгенлей ок, Совет Союзынынъ туьрли калаларына кыдырып бармага, бас деп тарих пен байланыслы ерлерди коьрмеге шалысатаган эди. Бир йол Москвада, Юсуповлардынъ музейинде, экскурсияды юритетаган куллыкшыдан янъылыс соьзлерди эситеди. Ол Юсуповларды татарлар деп хабарлайды экен. Сол ерде Балбек Аджибайрамович оны туьзетип, Юсуповлар ногай мырзалар деп, ыспат этеди. Б. Кельдасовты музейдинъ директорына шакырадылар. Бизим тарихши бай били-

мин коьрсетип бажарады эм сол заманнан алып музейде Юсуповларды ногайлар деп санаганлар.

«Коьп яшаганнан сорама, коьп юргеннен сора» деп халк босына айтпаган экен. Ленинградка барганда Балбек Аджибайрамович Эрмитажга бас деп йолланады эм онда анъсыздан атаклы тарихши Лев Николаевич Гумилёвты коьредди. Тарихши аьдемге, элбетте, мундай йолыгыс уйкен суьйиниш. Булар танысып коьп заман хабарласадылар. Лев Николаевич тюрк халкларынынъ бурынгы тарихине коьп заманын йиберген, коьп тешкеруьв ислерин юриткен, коьп илми китаблер язган.

Эрмитаждан сонъ кызыксынув касиети Б. Кельдасовты СССР-дынъ География ямагатынынъ штаб-квартирасын а аькеледи. Ол 1845 йыл Россия императорынынъ карары ман куралган эди. Совет йыллардынъ ишинде География ямагаты Орта Азияда, Сибирьде, Кавказда тешкеруьв илми ислерин юритетаган эди. Сога коьре бизим тарихши керек заманда керек ерге барган болады.

1982 йыл Б.А. Кельдасов Ногай районда СССР География ямагатынынъ боьлигин ашады эм онынъ илми секретари деп саналады. Бу кеспи зейинли тарихшиге коьп эдиклерди ашкан эди. Мысалы, «Эдиге» эпостан тура Балбекке РАН (Россия академия илмилери) тарих кагытларын окымага, копиясын алмага разылык берген.

География ямагатынынъ боьлигине таянып, Балбек Аджибайрамович ногайлар арасында арымай-талмай коьп анълатув ислер юритеди. 1989 йыл Б. Кельдасов оьзининъ коьмекшилери мен «Бирлик» деген ямагат политикалы куьп туьзеди. Сол куьпти ашылган деп СССР-дынъ юстиция Министерствосында беркитедилер. Энди «Бирлик» баьри де ногайларды, уйкен элдинъ кайсы муьйисинде яшаса да, бирлестирмеге боляк эди. Янъы туьзилген ямагаттынъ председатели этип йолдаслары Б. Кельдасовты сайладылар.

1985 йыл Ногай шоьлине Центральный телевидениден «Клуб кинопутешественников» деген коьрсетуьвдинъ куллыкшылары бас редакторы Белозёров Вадим Олегович пен келедилер. Оларга баьри керек билимди Балбек Аджибайрамович береди: ногайлардынъ тарихи, яшайтаган шоьли, аьдетлери, эпос йырлары, домбыра сазлары, яшав аьллери. Соьйтип, Москвадан келгенлерге коьп куллык табылады.

Б.Кельдасов ногай халктынъ билимди, талаплы аьдемлери мен байланыс туьзип, оларга керек заманда аркаланатаган эди. Бир нешевлердинъ атларын айтпага боламыз: Муса Абдулхаликов, Зоя Шураева, Агали Канаев, Равиль Джуманов, Заурбек Шерпеев, Бийке Кулунчакова, Сраждин Батыров, Зинаида Коштакова, Тимур Арсланов, Мурат Аvezов, Рамазан Керейтов, Валерий Казаков, Яхья Кудайбердиев, Арслан Дуйсенбиев, Суюн Капаев, Кельдихан Кумратова эм баскалар. Бу аьдемлер ногай халк уьшин, аьр бириси оьз исинде, оьз еринде, коьп куллык эткенлер, миллетимиздинъ оьрленгенин суьйгенлер. Оьзек те, шынты юректен коьмек эткенлер аз тувыл эди, кай бирлерди айтпаган болсак, айып этпесинлер, оьзлерине яхшылык больш кайтсын ийги ислери. Сондай «Бирлик» бизге аьли де керек эди!

«Бирликтинъ» аьрекети мен бир неше курултайлар оьткерилди, сол йыйынларда Ногай шоьлдинъ экология баьлеси акында неше кере сорав коьтерилди.

1990 йыл Кельдасов Б.А. Ногай Ордадың куралып баслаган заманын Москвада РАН-ның тарих Институтында белгилеп, соға багысланган уйкен куллык этпеге керегин аңлады. Бу ойдың басына «Эдиге» эпостың 600 йыллык мерекесин салмага тоқтадылар. Эдигединь аты болган ерде, оькимет те барын аңламага кыйын тувыл эди. Савлай дунья юзиннен «Эдиге» эпосы, Ногай Орда оькимети, онынь басшылары эм халкы, экономикасы эм куьши акында китаб язган аьлимлер шакырылдылар, «Эдиге» эпос бойынша спектакль аьзирленди, термелер аькелинди, домбыралар ясалды, ян-яктан ногайлар шакырылды. Уйкен байрам, уйкен той озгарылды. Халк Терекли-Мектебтинь маданият Уйине сыймаганга, кырда турып аьлимлердинь докладларын коьз какпай тынъладылар. Бу илми тарих конференциясы ногайлардың, боьтен де тарих китаблерди коьрмеген аьдемлердинь, коьзлерин коьп билимге ашты, юреклерин куванышка толтырды. Дагыстан халклары да ногайлардың сондай уйкен тарихи барына аьжепсиндилер.

Сол конференция бойынша «Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды» деген китаб шыгарылды. Академиклер Г. Г. Гамзатовтынь, С. Г. Агаджановтынь, К. Камаловтынь, тарих илмилерининь докторлары Иштван Коньырдынь, А. И. Османовтынь, В. В. Трепавловтынь, Д. С. Кидирниязовтынь эм баска белгили аьдемлердинь янында тарих оқытувшысы Б. А. Кельдасовтынь да макаласы бар эди.

1995 йыл РАН-нынь тарих Институты, Бас Оькимет архивы эм Россиядың География ямагатынынь Ногай боьлиги «Посольские книги по связям России с Ногайской Ордой 1485-1549 гг.» деген китабти аьзирлеп шыгарадылар. Сол китабтинь туьзуьвшиси Балбек Кельдасов. Эндиги Балбек Аджибайрамовичти баьри ногайлар да танытаган эдилер. Сол йылларда бизим тарихшиге Румыниядан, профессор Энвер Мамуттан, шакырув келеди. Оларда «Крымско-татарское образование в Румынии» деген йыйын Добруджада оьтпеге керек. Сол йыйында гагаузлардың, румын кыпшаклардың эм крым татарлардың ана тиллерин уйренуьв соравлары каралайк эди. Ама сол йыйында ногай деген миллет йок, Ногай Ордадың тарихи - ол татар Ордадың тарихи деп айтадылар. Балбек Аджибайрамович куьреске ялгыз оьзи шыгады. Акылы, эси сондай да дурыс эм берк болганга, ол яттан коьп тарих китаблерди айтып салады (кайсы табагында ногайлар акында язылган, ким авторы, кайсы йылда шыккан), биревге де оьзин токтатпага бермейди. Ондай коьп билим алдында Балбектинь куьндеслери адалайдылар. Б. Кельдасов енъеди эм соға шайыт болып гагаузлар, румын кыпшаклар оьзлерин бурынгы ногайлар деп айтадылар.

2009-ншы йыл бизим оьрметли тарихши Балбек Аджибайрамович Кельдасов аргы дуньяга кетеди. Ога «Заслуженный наставник молодёжи РД» деген ат берилген. Ол, кертилей де, яслардың маслагатшысы эм бирлестируьвшиси эди.

Орысшадан коьширилген.

СЕН БАРГАЙСЫНЪ ЯХШЫЛАРДЫНЪ ЙОЛЫНА

Оьмирининъ яртысын ногай адабиятынынъ йолларында озгарган Солтанбек Акимович Аджиков озбиннен сонъ эстен таймастай яркын ызлар калдырды.

С.Аджиков 1941 йыл 21 декабрьде шоьлдинъ оьзеги – Терекли-Мектебте тувган. 1960 йыл ерли орта школады кутарган. 1970 йыл Дагыстаннынъ оькимет медицина институтын битирген. Ятлав язув ман Солтанбек Аджиков мектебте оқыган йылларда каьр шеккен. Ногай адабиятында ол Гамзат Аджигельдиев бирге аьрекет этип баслаган эди.

Солтанбек Аджиковтынъ ятлавлары ногай газетлеринде, язувшылардынъ ортак йыйынтыкларында эм айырым китаблер болып дунья коьргенлер. Шаирдинъ биринши йыйынтыгы «Домбыра» деп аталып Махачкалада 1981 йыл баспаланды. Шебер тилли, терень ойлы ятлавлары ногай поэзиясын суьювшилердинъ юреклерин бийлеп алган эди. Оннан сонъ да С.Аджиков «Шоьл данькы» деген ятлавлар китабин Махачкалада, «Узак йоллар» деген прозалык китабин Черкесскте шыгарды. Навасыз юрекли, ногай адабияты ушин кертилей де яны авырыйтаган аьдем, ол бир неше йыллар узагы Дагыстан китаб баспасында йыл сайын шыгарылатаган «Тувган ерим» деген альманахтынъ туьзуьвшисининъ борышын да намыслы кепте толтырып келди. Соньгы йылларда Солтанбек Акимович лирикалык ятлавлардан эм бир неше поэмалардан туьзилген «Насыйхат соьзи» деген уйкен китабти шыгарув акында ойлайтаган эди.

Оькинишке, ол оьз китабининъ шыкканын коьре алмады. Шаир 1991 йыл кырккийик айында дуньядан арманышлы кетти.

* * *

**Сен баргайсынъ яхшылардынъ йолына,
Туьспегейсинъ яманлардынъ колына.
Яшав деген яшав ушин мынъ куьрес
Текералап ян-ягынъа берсенъ эс:
Куьшли аьдем коькшил коькке калкады,
Куьшсиз пакыр кара ерге батады.
Яшав бизге эки кере берилмей,
Аш аьжелдинъ кутылмасынъ артыннан,
Сырын билип сен шыккайсынъ сыртыннан.
Куьрес, енъуьв! Солды яшав тамыры!
Куьрес йокта не зат болар акыры?!**

* * *

**Сен баргайсынъ яхшылардынъ йолына,
Туьспегейсинъ яманлардынъ колына.
Бу яшавда бирин-бири туталды,**

Белки соннан ол оьмирин утады.
Мысал уьшин: бир-бирине эки коьз

Бир куллыкты юрителер этпей соьз.
Кыл мойынынъ артылады аркага,
Асыл басынъ артылады мойынга.
Бирин-бири тутса болар куват кень.
Бир колынъда бес бармак та тувыл тень.
Бирлик куьшлер отлык таслар ватарлар,
Топырак болып соннан гуьллер атарлар.

* * *

Сен баргайсынъ яхшылардынъ йолына,
Туьспегейсинъ яманлардынъ колына.
Ян алгандай болса эгер балык ув,
Ян эндирер эмли болып дарман сув.
Айкасувда увга карсы ув шыгар,
Ким биледи кайсы кайсын тез йыгар.
Бу табиат бир береди яшавды,
Сонъ алады йылылыкты, алавды.
Дуньядынъ ким, айт, коьрген ахырын
Бу яшавдан биз кетермиз акырын.
Эстеликке бизден асыл соьз калар,
Ким биледи кимнен кайдай данък калар?
Табиаттан мынъ саналган бар дерис:
Оьмирликке ызды салар алал ис.
Халкы уьшин янын берген оьлмейди,
Йыллар озып заман оны коьммейди.

* * *

Сен баргайсынъ яхшылардынъ йолына,
Туьспегейсинъ яманлардынъ колына.
Оьтирикшидинъ ушын соьзи оьтирик.
Сенимсиз соьз не зат экен? Коьпиршик!
Эм карагус сынган эки канаты.
Яде давил тынып йойган куватын.
Авасыз ер, сувсыз тенъиз, куьнсиз танъ
Янсыз юрек, йыр тавыссыз, куьйсиз анъ.
Соьз сенимин эрлер йойса, буьлерлер.
Соьз сенимнин эрлер йойса, оьлерлер.
Ер юзинде йояр эр: ав ак атын,
Эм йыланга авыстырар сыпатын.

* * *

Сен баргайсынъ яхшылардынъ йолына,
Туьспегейсинъ яманлардынъ колына.

Ийнесиннен коьрер тигип билмеген,
Канышыдан коьрер пишип билмеген,
Аьр аьдемге керек оьнер усталык,
Оьнери йок аьдем болар ултанлык.
Оьнер оьрге юлдызланып оьрленер,
Оьнерлик пен наьсип яздай буьрленер.
Аньласынлар энди мени йолдаслар,
Урлав уьшин айтпаганлар атайлар:
«Энь де яман оьнер – уры, оьзек те,
Эм соны да зыян тувьыл билсек те».

* * *

Сен баргайсынъ яхшылардынъ йолына,
Туьспегейсинъ яманлардынъ колына.
Уьйи бийик сыктынъ сыйык уьйреси,
Шыктажылык болар онынъ зереси.
Сык сандыкта ширитип муьлк йогатар,
Кызганганы кызыл ийтке буйыраар.
Кысынъкылык излеп, кытып тамактан
Бай болса да сык оьледи ашлыыктан.

* * *

Сен баргайсынъ яхшылардынъ йолына,
Туьспегейсинъ яманлардынъ колына.
Яхшы айтар бек сукланып коьргенин,
Яман айтар сутырланып бергенин.
Ашлык болса, боьл досынъ ман оьтпекти,
Кыйын болса, эт досынъа коьмекти.
Коьмек эттим деп бетиннен сонъ алма,
Яхшылыктан яман атка сен калма.

* * *

Сен баргайсынъ яхшыларданъ йолына,
Туьспегейсинъ яманлардынъ колына.
Яслары ман уйысканлар тенъ тувьыл,
Тенъ болады уйысканда тек акыл.
Уьйкенлер мен уьйкен болып йолын ал,
Кишкейлер мен кишкей болып колын ал.
Собйлеп билген тил мен йыгар арсланды,
Таьтли тил мен иннен алар йыланды.

* * *

Сен баргайсынъ яхшыларданъ йолына,
Туьспегейсинъ яманлардынъ колына.
Яманлардынъ яны болар аявлы,
Аьр бир соьзи намартлыкка таявлы.

**Көп аявлы болган соьзге шоьп кирер,
Эр бир оьлсе, коркак деген мынь оьлер,
Эрлик эткен эр йигиттен даньк калар.
Калтыраган коркаклардан шань калар.**

* * *

**Сен баргайсинь яхшылардынь йолына,
Туьспегейсинь яманлардынь колына.
Наьсип суьйген алар надай маслагат:
Наьсип деген тап тулпардай ушкан ат.
Кайдан наьсип мен табайым десень сен,
Ювыкка да, узакка да барарсынь,
Белким оны нышанынънан табарсынь.
Тил бирлиги болган ерде аьрекет,
Сол бирликке тенъиз ярып узып бар,
Тил бирлиги болган ерде наьсип бар.**

Солтанбек Аджиковтынъ мерекели материалына «Шоьл тавысы» газетадан «Халк мутпайды шаирин» деген макалады косамыз. Оннан сиз Ногай районда белгили шаирге кайдай эстеликли шаралар озгарылганын билмеге боласыз.

ХАЛКЫ МУТПАЙДЫ ШАИРИН

Терекли-Мектеб авылында оьткен карагыс айынынъ 21-нши куьнинде совет ногай адабиятында аты белгили болган оьнерли шаир эм врач Солтанбек Аким увылы Аджиков (яткан ери ярык болсын) тувганлы 80 йыллыгына багысланган эстеликли шаралар озгарылган.

Сол куьн эртенъги 10 сабатте район орталыгынынъ Солтанбек Аджиков атындагы орамында язувшы яшавынынъ ызгы заманларында турган карындасы Сакинат Аджиковадынъ уьйининъ кырында эстеликли белги ашылды. Сога багысланган шарады Терекли-Мектеб авыл администрациясынынъ аькимбасы, «Ногай Эл» ФНКА Дагыстан боьлигининъ етекшиси Зейдулла Аджибайрамов ашты. Оьз соьзинде ол Солтанбек Аджиковтынъ яшав эм ис йолы, миллет ногай адабиятында туткан орыны акында айтты.

Шаирдинъ оьнер асабалыгы эм онынъ яшав йолынынъ бир неше яркын белгилери акында «Шоьл тавысы» республикалык газетасынынъ боьлик редакторы, язувшы Магомет-Али Ханов хабарлады.

Эстеликли белгиди шатлыклы аьлде Солтанбек Аджиковтынъ уьйкен увылы Рустам эм кызы Айнара аштылар. Оннан сонъ иниси Рашид, карындаслары Райхан эм Сакинат, кардаш-ювыклары, кудалары, бирге куллык эткен ис йолдаслары онынъ акында йылы эскеруьвлери мен боьлистилер.

Сол куьн ок Ногай районортакластырылган китапханасында Солтанбек Аджиковтынъ яшав эм яратувшылык йолына багысланган адабият-анъ шарасы да болып оьтти. Соны китапхана куллыкшысы Сапихан

Курпаева юритти. Мунда язувшыдынъ акында оъз ойы ман белгили ногай шаири, Насими атындагы тюрк халклар ара адабият баргысынынъ лауреаты Мурат Авезов боълишти.

- Солтанбек Аджиговтынъ поэзиясы ногай адабиятында айырым орынды туттады. Ол мен кишкей заманда бизим Орта-Тобье авылына аз келмеген. Сонда Солтанбек яслар ман бирге олтыратаган эди, эм мен де олардынъ арасында болатанган эдим. Ол соъзге бек уста, айткан затын мыктай беркитип айтатанган аъдем болган.

Солтанбек «Домбыра» деп биринши китабин шыгарганда, биринши болып онынъ сондагы ятлавларына мен рецензия язган эдим. Сол рецензия ногай поэтлерининъ эм язувшыларынынъ ортак бир «Тувган ерим» деген альманахыннынъ бир номеринде баспаланган. Биз оны ман коьп аьллескенмиз. Солтанбек оьнерли эм куллыксуьер аъдем эди. Ол ялгыз оьзи увылы Рустамга деп уьйкен 2 шарлаклы уьй де салды. Сондай оьзи, халкы, аьели уьшин де яныплы аъдем эди ол. Соьйтип, ол бизим эсимизде калаяк, -- деп белгиледи Мурат Авезов.

Шарада поэттинъ тувганлары эм ювыклары да оьз эскеруьвлерин айттылар.

- Солтанбектинъ ата-анасы куллыксуьер, таза алал кыйыны ман яшаган аъдемлер эдилер. Олардынъ балаларыннынъ коьбиси иске кайратлы болып оьстилер, йогары билимли болдылар. Оькинишке, Солтанбек кайнимиз яслай топырак болды. Онынъ калган баьри кардаш-тувганларына уьйкен узак оьмирди Алла-Таала берсин деп йорайман, - деди келини, Терекли-Мектеб авыл яшавшысы Сайдат Куруптурсунова.

Иниси Рашид Аджигов эм карындасы Райхан Шангереева бу эстеликли шарады уйгынлап оьткергенлерге юрек разылыгын билдирдилер.

-- Солтанбек-агамыз коьп оқып туратанганын мен кишкейлей билемен. Ол бизге де айтатанган эди оькынъыз деп, аьр аъдем яшавда оьзине йолын оьз билими мен таппага керек, дейтаган эди.

Бир йыл музейде Сейдахмет Рахмедов булай дегени эсимде. Солтанбек студент заманында бир кере Дагыстан язувшылар Союзынынъ председатели Расул Гамзатовка киреди экен. Сонда ол республикадагы баска халклардыкындай болып, ногайлардынъ да китаплерин, журналларын, адабият альманахын шыгармага керек эди деген соравды коьтереди. Расул Гамзатов оннан: «Сиз, яс аъдем, ким боласыз?» -- деп сорайды. Солтанбек: «Мен Дагыстан мединститутыннынъ студенти, оьзим Ногай районнанман» деп яваплайды.

«Ол заманда оьзинъиздинъ медицина каьринъизди коьринъиз, адабият соравларын биз оьзимиз шешермиз», -- дейди экен ога Гамзатов. Болса да, Солтанбек соны ман токтап калмайды, ол ога бир неше кере де барып, ызында ногай авторларыннынъ альманахын йылда бир кере баспалавга ыхтыяр алган. Аьне сондай алдына салган ниетине етиспей токтамайтаган, таьвекелли эм кайратлы аъдем эди агамыз, -- деп эскерди Рашид Аджигов.

Уьйкен аданасы акында аьсиретли эскеруьвлери мен карындасы, Куьнбатар авыл яшавшысы Райхан Шангереева да боълишти.

- Аданасым Солтанбек аьли де яс йылларында «Карындас» деген

ятлавын язган эди. Ол, неге десе оьзиндей болып, Дагыстан медицина институтында оқыган эм оьзи мен бирге ислеген Сакинат Шураевады эм коьп баска ногай кызларды тувган карындасларындай этип коьретаган эди. Мен 10 классты битиргенде, ол мени армаган окувга туьсирмеге деп Махачкалага аькетти. Сонда биз ногай кызлары туратаган квартирага барганда, Нарбийке Арслановна ман танысканман. Солтанбек сол куьн мага: «Мине бу ногай кызлар мунда окыйдылар, сен де олардай болып оқы эм олардай этип оьзиньди юрит», дегени эсимде калган.

Райхан Шангереева шаир аданасынынь «Карындас» деген ятлавын оқыды.

Солтанбек Аджиковтынь яратувшылыгына багысланган шарады аьзирлеп озгарганы уьшин район китапханасына оьз разылыгын «Шоьл тавысы» республикалык газетасынынь хабаршысы, поэтесса, ДР ат казанган маданият куллыкшысы Гульфира Бекмуратова да билдирди.

--Мен Солтанбек Аким увылын бала заманымнан алып билетаган эдим. Ол врач болып мен авырыган заманда меним де яшавымды куткарган. Мен бир ярым йылдан сонь, онынь оьзин коьрип, ога савбол айтканман. Ол аьруьв аьдем эди. Мен ногай шаирлерининь ятлавларын оқыганда, онынь язганларын да айырым сезим мен оқыганман. Баьриньизге де ден савлык йорайман, -- деди оьз соьзинде Гульфира Бекмуратова.

Эстеликли шарада язувшыдынь акында оьз эскеруьвлерин солай ок онынь тувган кудалары, ногай шаири Салимет Майлыбаева, РФ ат казанган маданият куллыкшысы Нарбийке Муталлапова, ДР ат казанган врачы Сакинат Шураева, ДР ат казанган оқытувшысы Кезибан Батырова, карындасы Сакинат Аджикова эм басклара айттылар.

Солтанбек Аджиковтынь ятлавларын А.Джанибеков атындагы эм Кадрия атындагы Терекли-Мектеб школаларыннь окувшылары оқыдылар. Онынь соьзлерине язылган йырларды ДР ат казанган артистлери Фатима Нурлубаева, Бегали Куруптурсунов, ДР ат казанган маданият куллыкшысы Мавлимберди Кишинеев, «Айланай» ансамблининь солисти Диана Сариева йырладылар.

ЗАМАН ОБТЕР, АТЫ ЯШАР

Аьдемнинь яшавы кыска. Сол соьзлерди мен аьр дайым айтаман. Дуныядан яратувшылык инсан кешип кетсе, кайгырамыз. Сол мезгилде коьп кайгылы соьзлер айтылады. Ян кашан да авырьды, тек мен ойлайман, сол йойымнынь ашшылыгы, кайгысы обьткир сезиледи заман кеткен сонь эм сол юрек дерти бизим янларымызды дайымларга сызлатады.

Алибий Романов яшаган болса, бугуьнлерде 60 ясына толаяк эди. Ногай халктынь акыны, Алибий – бизим обьктемлигимиз, ол бизим янларымызды озь обьнери мен обьрге еткерген, биревдинь сесине де усамастай тавысы ман.

Бу макалады абьзирлеген мезгилде Алибийдинь акында коьп билдируьвлер, хабарласувлар оқыдым. Халкымыздынь аьр бир соьзинде ялгыз акынына сый эм обьрмет коьринеди.

-- Мен ногай халкынынь шынты акыны. Соьйтип бакты мага буйырды. Авыздан-авызга тарихти коьширемен, -- деп айтады Алибий Никита Уразакаев пен хабарласувда. – Мен бактыма разы, районумыздынь шетинде орынласкан Куьнбатар авылында тувганман. Бу авылдынь аьдемлери яшавга озь караслары ман баскаланадылар, туьрли маданияты ман аьдемлер бизге келисе коймайдылар. Меним эсимде, Куьнбатарда домбыра ойнайтаган эм халк авызлама яратувшылыгын билетаган 13 аьдем бар болган...

Алибий аньды юреги мен аньлайтаган эди. Кеде дуныяга эньгенше, Кудай ога уйкен обьнер берер уьшин, келеектеги ата-анасына яратувшылык исти суьйдирген. Солай болганга да домбырада ойнап та, сол саз алатты суьйип те Алибийди анасы Зейнап уйьреткен. Акын озьзи де

сейирге калатаган эди, кайтип сондай оьнер хатында болган экен деп. Атасы Кубий ятлавлар язатаган болган. «Сондай аьелде тувган сонь мен ким болмага керек эдим?» деп айтатаган эди Алибий.

Алибийдинь балалыгы, яслыгы Куьнбатардынь орамларында оьтти. Мунда ол шоьл еллериннен эркинлик, коьк аспаннан тазалык, шоьлден оьнер алды. Мектебте окыйтаган заманларда агасы Камбий мен ансамбль сырасында сахнага шыгатаган эди.

Туьрли болды Алибийдинь яшав йоллары, болгандыр сол йолларда кыйынлык та, яньылыс та, тек бир затка ол яшав йолында алал эди – бир де йойылмас ань оьнерине.

- Биз – кишкей халк, менимше, кайдай халк аз болса, ога соьйтип аьвелги тарихи кызыклы. Буьгуьнлерде мен эм меним яратувшылык йолдасларым халктынь оьзин билмеге, танымага туьзилген йолды алып барамыз. Мен домбырада ойнайман эм йырлайман. Оьзим язган йырларымды ноталарга авдараман, ятлавларымды да бир ерге йыйнайман, мен уьшин сол куллыкты бирев этер деп сенмеймен, мен де дайым яшамаякпан, -- деп хабарлайды ол Никита Уразакаевке. Оьзининь дайым тувыл экенин, яшавы да кыска болагын билгенме экен Алибий? Кайдай коьп куллык этти ол халкы уьшин. Сол затты онынь ис йолдаслары да айтадылар.

-- Алибий бизим коллективимиздинь яны эди, ол бизге сыйлы эм керекли аьдем эди. Ол кайдай маьселе, кайдай проектлер салынмага керекли болса да, биринши болып катнасады. Кетеегин билгендей болып, Алибий аьзирлик коьретаган эди. Китабин шыгармага да ниет этетаган эди, ортаншы оьмир классиклерин бек ийги билетаган эди, яттан оларды айтатаган эди.

Алибийдинь баасы бек уьйкен болган, ногай халкымыз сондай оьнерли, сондай «он бармагы он алтын» аьдемди йойды. Алибийдинь коллары ман коьп затлар этилинген. «Айланай» ансамбльдинь музейи бар, Алибий айтатаган эди: «Ызында бу меним музейим болып калса ярайды». Ол ясаган «Оьртеке», касыклар, тепселер, ногай аяклар эм баска алатлар бар. «Алибийди баьри де коллективте сыйлайтаган эди. Яслар ога «Алибий-акай», «Кубиевич» деп айтатаган болганлар. Алибий ялынлы инсан эди. Ол яшавы ман, иси мен суьйимин коьрсететаган эди, -- деп хабарлайды РФ-дынь ат казанган маданият куллыкшысы Нарбике Арслан кызы Муталлапова.

Яньыларда меним колыма Алибий Романовтынь йиен кызы Гульфира Шекировадынь «Йырла, домбырам, йырла» деп аталган иси туьсти, ол аьлиги заманда Черкесск каласынынь медициналык училищесинде окыйды.

Оьз исинде кызалак нагашатасы Алибийдинь яшав эм яратувшылык йолы акында хабарлайды. Мен де коьп кызыклы хабарлар билдим бизим белгили акынымыз акында. Алибий Романов 7-нши класста гитарада ойнайтаган эди, 9-ншы класстан алып, ол анасы ойнайтаган домбыраман кызыксынады эм коьп заман кетпей «Катар каз» сазын уьйренеди. Сол заманнан алып, домбырадан айырылмайтаган эди йыравшы.

-- Домбыра акында айтканда, меним нагашатамнынь коьзлери, нурга толып, йылтырайтаган эди. Домбырадынь яны бар. Саз инсаннынь колларын, юрек урувын сезеди, сога коьре, ол баска болып йырлайды туьрли музыкантларга, деп айтатаган эди -- деп язады Гульфира.

Эр борышын толтырмага барып келеди Алибий, ама домбырады мутпайды. Сонъында ногай авызлама яратувшылыгы ман мукаят та кызыксынады, бурынъгы йырларды толгайды. Сол заманда онынъ мырады бар эди – домбырады оъз колы ман ясамага. 2009-ншы йыл Алибий Казахстанга Астана каласына туърк дуниясынынъ музыкантларынынъ фестивалине барады эм сонда домбырашы, режиссер Ахмедбек Саниязов пан танысады. Бу танысув берк дослыкка айланады эм Алибийдинъ мырадынынъ толувына себеп болады. Бир йылдан сонъ, казах миллетли домбырашы бизим районга келип, Алибийди домбыра ясап уъретеди. Соъйтип, Алибий Кубий увылы тек ногайдынъ акыны тувыл, домбыра ясавшы да болады. Коъплеген домбыралар ясады Алибий ызгы йылларда, коъплеген ногайлардынъ уърлеринде белгили акын ясаган домбыралар сазлары эситилип турады.

Мен аър заман да Алибийдинъ касында балаларды коъретаган эдим. Талаплы домбырашы оларга домбырадынъ тарихин, оны кайтип ясайтаганын анълататаган эди.

Баъриси де домбырады ясап болмайды, ол – ногай халкынынъ бурынъгы саз алаты. Марко Поло «Домбыра туърк аьскершилерде болган» деп язады, олар домбырады согыска кетеектен алдын шалганлар. Таварыхларда коъп хабар бу саз алат акында, -- деп айтатаган эди домбырашы.

Кетип калды бизим Алибий. Ол кеткенде, дуниядынъ баъри ногайлары да кайгырдылар. Бек кайгырадылар онынъ анъын тынълайтаганлар, «Шынъ» ансамблининъ домбырашы кызлары. Оъзининъ уллы окытувшысы акында оъз кайгысын колына домбырасын алып, Куънбатар авылынынъ орта мектебининъ 6-ншы классынынъ окувшысы Диана Муслимова айтады.

-- Сиз эситкенсизбе домбырадынъ йырлавын? Тынълап каранъызшы. Сол заман сиз шоълдинъ йырын эситерсиз, туъединъ тынысын сезерсиз.

Буъгуън домбыра куъй толгайды, неге десе бизим янымызда йок бизим окытувшы, насихатшы Алибий-акай. Домбыра ман бирге савлай ногай халкы бозлайды. Акын, этнограф, фольклоршы, шаир, йырлавшы. Коъп соъзлер айтпага болады Алибий Романовтынъ акында. Ол кайтадан бурынъгы эртегилерди, йырларды туъзген, янъырткан. Юреги мен суъетаган эди ол халкын, ата-бабаларын сыйлайтаган эди. Эм кайтип куъшли суъетаган эди ол бизди, окувшыларын. Биз, «Шынъ» ансамблининъ домбырашылары, коъп ерлерде болганмыз, оъз оьнеримизди коърсеткенмиз.

Кудай ийгилерди алады, Алибий Кубий увылы ийгилердинъ ийгиси эди. Бизде алдыда планларымыз коъп эди, аьли болса, коъзясларым туншыктырады янымды. Мен бир де сизди мутпаспан, аявлы окытувшым, юрегимде яркын эс сакларман дайымларга. Мен уллы насихатшымнынъ куллыгын келеекте соьнемесин деп бардырарман, неге десе уллы уста мага саният дуниясына йол ашкан, - деп айтады Диана. Мен ога баъри ийгиликлерди йорайман.

Алибийдинъ акында эс дайымларга бизим юреклеримизде яркын юлдыз болып янаяк. Неше йыллар оьтсе де, онынъ, биревге де усамайтаган, сеси шоьлде занъырап тураяк.

*Г. Бекмуратова,
РФ журналистлер Союзынынъ агзасы*

Эр оьлсе, данък калар

ЮРЕК ДЕРТИ

Магомет Янмурза увьылы Кожаев дуныядан тайды. Каарлы авырув аявсыз сувырып алып кетти оны арамыздан. Бу сузык хабар аьдем шаркын дирилдетип тонъгызды, ашшы коьзяслардан коьз алдын туьндей каранъалык каплады. Айлак авыр бу кара кайгыды юрек тоьрден оьткермеге, армаганда яшав оьмирин суьрмеге. Йок ол арамызда дегенге аьдем ынангысы келмейди. Ол бар бизим юреклерде, яшайды эм яшаяк бизим эсимизде...

Магомет Кожаев пен бакты мени уьш кере растырды: мектеб йыларда, йогары окув ошагында эм мине энди – тувган газетамыздынъ редакциясында. Соны ман ярты оьмирге юзык заман меним бактым

Магомет пен байланыслы. Аьлиге дейим коьзлерим алдында оьткен оьмирдинъ 70-нши йыллары, онынъ А-Х. Джанибеков атындагы мектебине келген биринши куьни. Сол заманда Магомет орта бойлы, арыксымал шарклы, танъ караслы, юзинде йылы юмсак куьлемсирев сызыклары болган 15 ясындагы уьндемес эр йигит эди. Сонъ бизим бакты йолларымыз тагы да косылысты Карашай-Шеркеш йогары окув ошагында билим алган йылларында. Кайтип мутарсынъ сол заман вакытында бир турак уьйинде яшап, бир тостакайдан берекет даьмин татып, туьрли байрам шатлыкларын бирге белгилеген студент йылларын. Магомет сол заманда ата юр-

тымыздан узак Кобан еринде бизим (уьйкен яшав йолына биринши абыт этип киреяткан яс кызлар) парахатлыгымызды саклавшы, авырлыклар туьскенде, кол коьмегин эткен досымыз эди.

Энъ сонъгы кере Магомет пен мен 1984-нши йылда «Шоьллик маягы» ногай газетамыздынъ редакциясында йолыгыстым эм соннан алып бу куьнге дейим бир ис ямагатта аьрекет эттим. Мунда ол кайсы ис орынларында да (корреспондент, боьлик етекшиси, бас редактор) бажарымлы эм каныгыслы аьлде кыйын салды. Белгилев керек, газета тарихинде атлары сакланган редакторлар арасыннан Магомет Янмурза увьылы бу йогары етекши ис орынында энъ коьп – 20 йыллардан артык заман куллык этти.

Зейинлиги арткан Магомет Кожаевтинъ аты ногай адабиятында да коьрнекли орынды бийлейди. Оьнер оьрнеклерин тувдырган аты айтылган ногай шаирининъ йырларга айланган коьплеген ятлавлары не-силден-несилге коьширилип, халкымыз арасында йырланады эм дайым йырланаж. Ким таныс тувыл онынъ дуния юзине шыгарылган коьпле-ген ятлавлар йыйынтыклары ман, туьрли адабиат жанрлар ман язылган шыгармалары ман, туьрли маьселели газета макалалары ман. Оларда – аьдемнинъ ян тоьрин бийлететаган йылы сезимлер, олардагы аьр соьз толы маьнели, канатлы эм ялынлы.

Энди йок арамызда алал досымыз Магомет, ама онынъ аты тувган газетамыз тарихинде дайымга сакланаяк, а ярык эстелиги – бизим эси-мизде дайымга.

*Лена УРАЗАКАЕВА,
РФ журналистлер Союзынынъ агзасы*

ЯН САБВЛЕСИ СЕБИЛГЕН ЙОЛДА

Ол замандагы «Шоьллик маягы» газетасынынъ редакциясына хабаршы болып куллык этпеге деп мен 1990-ншы йылдынъ 5-нши апрелинде келгенмен. Экинши куьн ок та мени Ленин атындагы совхозына кой козылав ислери акында язбага деп командировкага йибердилер, неге десе мен муннан алдын 1987-нши йылдынъ язында студент таркавларымда редакцияда ислеп кеткен эдим. Бу йол да мени редакциядынъ авыл хозяйство боьлигине хабаршы этип беркиттилер. Боьликти билимли, оьнерли, айтылган ногай шаир Магомет Янмурза увылы Кожаев етекшилейтаган эди.

Авыл хозяйство боьлиги сол йылларда редакциядынъ энъ яваплы боьликлерининъ бириси эди. Йыл басланувы ман бирге боьликтинъ етекшиси эм онынъ эки хабаршылары да район ериндеги хозяйстволарга катнап, мал кыслав шагы калай аьлде оьтуьви акында газетага номерден- номерге иркуьвсиз макалалар аьзирлеп турганлар. Язлыкта кашан да кой козылав, сакман, яздынъ басланувы ман бирге кой кыркыс, пишен шалув эм аьзирлев, аслык йюьв ислери бирининъ артыннан бириси токтавсыз юритилип барганлар. Районымыз соьбитип эл мен бирге уйкен ис казаватында аьрекет эткен.

Магомет те, онынъ хабаршылары да, сонынъ уьшин аьр юма сайын аьне яде мине совхозга ис командировкасы ман барып юргенлер. Ол да аз десенъиз, аьр ай сайын КПСС район комитети авыл хозяйство управлениесининъ специалистлери мен бирге баьри район хозяйстволарына да рейдлер озгарып турган. Оннан баскалай, авыл хозяйство ислери мен байланыста озгарылатаган коьплеген йыйынлар акында айтпа да кой. Магометти мен редакцияда куллык эткенше таныйтаган эдим. Сол таныслык сонъында калай ювык таныслыкка айланганы акында бир хабар айтайым. 1983-нши йылдынъ куьзинде мен аьскер сырасыннан кайтып келдим. Келгенли 1-2 комадан сонъ мен, 21 ясымда, ерли шаир акай-

ларды хаьтерлеп кирип шыгайым деген ниетим мен Мурат Авезовтынъ, Солтанбек Аджиковтынъ эм Магомет Кожаевтынъ уйлерине бардым. Магометтинъ уйи ол заман Нариман авылында эди. Ога бараяктынъ алдында мен авылдас эркеклерден эр аьдемге кайдай савга алып бармага болады деп сорастырдым. «Эр кисиге энъ де ийги савга – бир ярым аракы!» - дедилер мага танысларым.

Соны ман туькеннен бир сисе аракы алып (ол заман аракы колай, 5 маьнет эди) биринши кере Магометтинъ уйине бардым. Ол меним дорбага орап, койныма ясырып аькелген савгамды коьргенде: «Сен неге соьйтип кыйналгансынъ, бир зат та алмай келсенъ», - деди мага йылы куьлемсиреп. «Таза юрегимнен аькелген таза савгам», - дедим мен (ол йылларда аракы ушыны ман да таза эм сапатлы эди), соны кайтарып аькетпеегимди билдирип. Магомет меним йигеримди йыкпага суьймеген болар, савгамды озинде калдырды. Биз хабарластык, олтырып ас иштик. Кайтаякта, Магомет мага аракы аькелген дорбамды толтырып бир хыйлы совет шаирлерининъ китаплерин тиеди.

Сол йолыгыстан 10 йыл озьткен сонъ, 1993-нши йылдынъ басында ол газетадынъ бас редакторы этилинип беркитилди. Биз: коьшируьвши Рашид Ораков, Магомет Кожаев эм мен бир кабинетте олтырып ислеитаган эдик. Магомет редактордынъ кабинетине коьшкенде, Рашид Эсманбет увылы мага: «Эй, Ханов, сен Магометтинъ столына олтыр, ол уйкен эм эки тумбалы», - деген маслагатын берди. Мен соьйтип эттим. Маскарашы Рашид бир куьн кабинетимизге бир неше ис йолдасларымыз йыйналганда: «Бу столда олтырганлар бас редактордынъ кабинетине коьшедилер, ким биледи, белкиси, Ханов та бир заман коьшер», - деп ямагатты куьлдирди.

Магомет Янмурза увылы газетамызда етекшилеп баслаган 90-ншы йыллар сав элимиз эм халкымыз уьшин авыр йыллар эди. Баьри заттынъ да баалары куьн сайын озьсетаган эдилер десем де соьзимде хаьте болмас. Кыйын акымызга болса, арада бир каьпиклер косылады, ол да аз десенъиз, соны да 3-4 айлап алмай кыйналамыз. Соннан 10-15 йыллар озьткен сонъ, эндигиси 2000-ншы йылларда, Магомет бир кере яньыйыллык сыпырамыз артында олтырганда сол 90-ншы йыллардынъ басында туькеннен 1 килограмм сарымай сатып алмага да кыйын акымыз етиспейтаган заман да болып озьткенин эскерди.

Токсаныншы йылларда типографияда аьли де эски техника эди. Ол да йыйы сынады. Бирерде Махачкаладан уста келип ясап, кери кайтып Махачкалага етпей турып, линотиплер тагы токталатаган эдилер. Сол йылларда газетамызды Кизлярда, Тарумовкада, Бабаюрта, Махачкалада, Избербашта да йыйнаттырып эм баспалатып юрдик. Сондай кыйынлыкларга карамастан, ана тилимиздеги ялгыз бир газетады аман сакладык. Коллективтен бир аьдем де кырга ислемеге кетпеди. Ол Магомет Янмурза увылынынъ, ногай баспа куллыкшыларынынъ уйкен яшав йигитлиги болады. Бу йыллар газетадынъ бактысында, мага коьре, кыйынлы вакытлардынъ бириси эди, ама онынъ бас редакторы Магомет Янмурза увылы эм коллективи сол авыр кьунлерди намыслы кепте озьтилер демеге болады. Ямагатта ис нызамды йорыкластырувга,

производстволык аьрекетти арттырувга илгери абытлар этилди, яваплык оьсти.

Токсаныншы йылардынъ ызында куллыгымыз онъланып баслады. Эсимде, 1998-нши йылда биз газетады шыгарув планын 100 процентке толтырдык. 1999-ншы йылды да сойътип битирдик. Янъы 2000-ншы йылдынъ апрель айыннан алып газетамыз компьютерлер аркасы ман йыйылып, верстка этилинип баспаланувга коьширилди. Редакциямыз, коллективимиз уьшин ол зат революцияга тень туьрленис эди. Аьдемнинъ оьмирине мык кагылмаган, йыл артыннан йыл авысып оза береди. Савлайы Магомет Янмурза увылы ана тилде шыгатаган газетадынъ куллыгына, яслай янынынъ ярк саьвлеси себилген йолына 43 йылдан артык заманын берди. Ол етекшилик эткен заман кесегинде (1996-ншы йылда) газета район дережесиннен республикалык статусына дейим коьтерилди.

Магомет Янмурза увылынынъ аьрекетти мен 2001-нши йылда ногой тилинде шыгарылатаган биринши газетамыздынъ 70 йыллык сыйлы мерекеси шатлыклы аьлде байрамшыланды. Сол йыл ога коьп заман узагында баспа тармагында уьстинликли яратувшылык куллыгы уьшин Дагыстан Республикасынынъ Госсоветининъ Карары ман республикадынъ ат казанган маданият куллыкшысы деген сыйлы ат берилди.

...Дуныямыз арба тегершиги кимик акырын, ама иркуувсиз айланып барады. Йылар аьдемнинъ ясына яс косып озадылар, яшавымыздынъ бир вакытын алып кетип, кезеклисин аькелди, эллерди туьрлендиреди, тавларды авдарады. Оькинишке, газетамыздынъ 90 йыллыгына багысланган бу номер дуныя ярыгын коьргенше, Магомет Янмурза увылы дуныядан тайып кетти... Болса да онынъ акында «тайды» деп биз бир заман да айтып болмаймыз, неге десе ол бизи мен аьр бир ис куьнимизде, алдыга салган аьр бир ниетимизде эм язлыкта йылы ерге туьсеек урлык язда берекетли онъыс болып бизге кайтаяктай, аьр бир бизим байрамларымызда эм яхшылыкларымызда оьз йырлары ман бизге кайтып тураж.

М. ХАНОВ,
РФ язувшылар Союзынынъ агзасы

ТИМУР НУРАЛИЕВТИНЪ ЭСТЕЛИГИНЕ

Нуралиев Тимур Люмирович 2001-нши йылдынъ 25-нши шиллесинде Минвод калада тувган. Бестауш ногай. Бала заманнан алып танъ, акыр болып

оьскен, спортты бек суьйген. Бобтен де бокска аваслыгы куьшли болган, белгли тренер Попов Валерий Александровичтинъ спорт куьбинде оьзин сынап кайраган, уьстинликлерге еткен. Коьплеген халклар ара, Савлайроссиялык спорт ярысларында белсен катнасып, Минераловод бокс командасынынъ капитаны этип сайланган.

Таныган аьдемлердинъ айтувына коьре, ол оьз етимислерине акырлыгы ман, аьдемшилиги мен этип турган. Ногайлар арасында неге онынъ сондай ярык етимислерин билмегенлер деп сорасанъыз, яваплаймыз – ол сондай да эдаплы, халк арасында оьзининъ атын коьп шыгармаган, коьп мактавды

суьймейтаган яс аьдем болган. Соны ман бирге Тимурдынъ кылыгындагы туврашылык тоьгерегиндегилерди сукландырып турган. Бирге окыган тенълерининъ эскеруьвине коьре, Тимур оьзиннен кишкейлерге, осалларга мектебте окыганда якласып туратаган болган. Бир кере Тимур танымаган кызалакты кылыксыз яслардынъ зорлавиннан куткарган. Коьзди ашып юмганша, уят билмеген яслар, коркканыннан шашырап кеткенлер. Йигиттинъ берк ден савлыгы эм спорта усталыгы ога коьмекши болган. Таныганлар баьри де Тимурдынъ акында тек мактав соьзлер айтадылар. Калай коьп аьдемлерге коьмек этип уьлгирген 20 йыл яшаган яс!

Тимур Нуралиев коьп китаблер, журналлар, газетлер окыйтаган болган, оьскен сайын онынъ билимге ымтылувы, оьз халкынынъ тарихин, тукумын, тилин, динин билмеге мырат этуьви куьшленген. 2017 йыл Кавказ халкларынынъ эм кубыла казакларынынъ лицейин окып кутарады. Бокска юруьвин бир де токтатпаган, Новотерский спорт мектебине барып турган. 2018 йыл Тимурга спорт мастерининъ кандидаты деген ат берилген. 2020 йыл юрист дипломын алган. Сосы йылдынъ язлык айында аьскер сырасына кеткен.

Тимурдынъ атасы Люмир десантник болганга коьре, увулы да онынъ йолы ман бармага суьйген, Ставрополь калада 247-нши десантно-штурмовой полкта аьскер борышын бардырып, досларындай болып контракт бойынша калмага токтасты. Оны десантно-штурмовой ротадынъ басшысынынъ коьмекшиси этип сайладылар.

Сол ара Украинадагы кавыфлы ислер басланды. Тимурды эм онынъ йолдастарын бириншилер сырасында алып кеттилер. Тимур Нуралиев Херсон областининъ Новая Каховка каласында 26-ншы уыт айда ян берди. Калай аьлде болды бу авыр кайга?

Бизим аьскершилер кубыла-куьнбатар бетке кетеек ер эди бу. Каранъа танъ ман Тимурдынъ куьби разведкага шыкканда, йолдынъ тасасында оларды душпанлар куьткен эдилер. Атыс басланды, бас деп бизим солдатларга енъмеге

амал табылды, ама тагы да бир каты куьрес алдыда бар экен. Аьне сонда Тимур оьз кевдеси мен командирди япты. Бу эки каты куьресте командирден оьзге бир аьскерши де сав калмады. Яслар ызына дейим согысканлар. Соьйтип, ногай йигитимиз Тимур Нуралиев Донбасс яшавшыларына ярк яшав савгалар уьшин, оьз командирининь яшавын саклар уьшин, яс янын аямады.

Россия президенти В.В. Путиннинь карары ман Тимур Нуралиев Йигерлик Ордени мен белгиленген. Люмир увьлы Тимурды ызгы йолга баьтирлерше салдылар, коькке уьш кере туьбек атылды, Россиядынь гимн аньы заньырады.

Минераловод районунынь яшавшылары сосы йоювды юрекке кадалган октай этип сездилер. Ога тек йырма яс эди, тезден онынь баласы да дуньяга энеек эди. Тимурдынь ярк эстелигине калада атлар шабысы озды, бу акцияга коьп яслар косылдылар. Сондай баьтир йигитти оьстирген ата-анага баьриси де сьй этип, бас иедилер, кайгылары ман боьлиседилер, Алла оларга куват берсин куьш тавып яшамага.

Нуралиев Тимурдынь уьйкен агасы Радмир инисине багыслап ятлав язган:

* * *

Кайда кетесинь, не уьшин,
Ян досым, иним, токташы.
Сен керек бизге, баьримизге,
Бурылып бир карашы.
Коьп зат сага айтар эдим,
Тириде айтпаган соьзлеримди.
Каты этип кушаклар эдим,
Оьбип тань коьзлериньди.
Алгасамай туршы, иним,
Уьлгирмедик соьйлемеге.
Толкынласып сага суьйим,
Кеш айландым, неге, неге?
Айтар соьзим толган эди,
Тек неге мен айтпадым.
Заман бизде болган эди,
Тек неге оны таппадым.
Алдыдагы коьп мырадлар
Бизди, иним, тарта эди.
Быршав берди коьп куллыклар,
Оькинуьвим артта энди.
Валий йигит борышыньды
Яшав берип толтырдынь.
Тимур деген атыньды
Бийик сынга кондырдынь.
Йигит оьлер, даньы калар!

*Бу материалды аьзирлеген эм ана тилине коьширген Салимет
Майлыбаева, Россия язушылар Союзынынь агзасы.*

Яслардынъ йоллары

БИЛИМЛЕРИ АРКАЛЫ САВЛАЙ ДУНЫЯ АЯСЫНДАДАЙ...

Кыралымыздынъ эм дуныядынъ энъ айтувлы окув отанларынынъ бириси – Россия МИД-ининъ МГИМО (*Москвадынъ ыкмметлик халклар ара айкаслардынъ институты*) студенткасы, Эркин-Шахар поселогында тувып ыскен кызалак Изабелла Керейтовадынъ акында окувшыларымызга хабарламага суыйип, онынъ ишки дуныясын, яшавга карасларын ашыклайтаган касиетлерин билувъ мырат пан оны ман тел байланысы аркалы айкастык.

Дурбатларында юзиктинъ касындай ярасык ногай кызымыздынъ ашык юзи, терен ойшылы карасы эс эттирмей болмайды, соны ман биргесине айкасувымыздынъ биринши вакытларыннан алып онынъ айлак тербиялы, адетли, акыллы экени сезилетаган эди.

Ясыртын тувыл, соьлеги заманда Интернеттинъ амаллары ман пайдаланып, аьр ким социаллык сетьлерде айкаспага, ызынинъ яшавы акында хабарламага, эстеликли, янына якын дурбатларын да баспаламага болады. Изабелладынъ Инстаграмдагы аккаунтында уллы орыс язувшысы Лев Толстойдынъ «Наьсипли болар уьшин, аьр дайым ога ымтылмага керек, ол аьллер мен тувыл, ызынъ мен байланыслы», деген соьзлерин коьрип, кызалак та ызынинъ бактысын, наьсибин ызы кеплеп, ога ымтылып, яшавында уьйкен етимислерди табаягын аньлайсынъ.

И.Керейтовадынъ Инстаграмдагы окувшыларына каратылган тагы да бир сосындай соьзлери сейирге эм сукланувга калдырмай болмайдылар: «Сизге айкаскандай аьдем йок, деп айтпага ярамайды. Пушкиннинъ бир топламасын ашып каранъыз. Пушкин мен соьйлемеге унамасанъыз, Тургенев пен айкасынъыз. Тургенев сизинъ эригинъизди яза алмайма? Коьнъилинъиз кайдай болса да, ялгызлык акында айтпанъыз. Тоьгеректе сиз бен ийгиликлерди де, кыйынлыкларды да боьлмеге аьдемлер бар. Олар аьр дайым касынъызда...». Кызалактынъ сосындай ойлары, аьдемлер мен ызынинъ сезимлери мен боьлиспеге ымтылысы онынъ терен ишки дуныясын, зегенлигин, яшавда рахатлык беретан аньламлыкларын баскаларга да савгаламага аьзирлигин ашыклайдылар.

Изабелла Керейтова аьле мектепте окыган йылларында, окувда тапкан етимислери мен ердеслерин кувандырып турган. Соьйтип, ол «Умники

и умницы» Савлайроссиялык олимпиададынъ ярым финалына шыгып, республикамыздынъ атын айттырган.

Мектепти кутылган сонъ, Изабелла Россиядынъ Тыс кыраллар ислери министерствосынынъ МГИМО-дынъ халклар ара экономикалык катнаслар факультетине окувга туьскен. Озган йылда ол Франциядынъ Страсбург каласында йогары менеджмент школасынынъ студенткасы болган. Онда Изабелла англичан эм француз тиллеринде халклар ара финанслар, финансылык менеджмент, европалык бизнес-право, маданиятлар ара менеджмент эм озьге йобнелислер бойынша окувларды ыткен.

МГИМО-да Изабелла Керейтова англичан, француз эм туьрк тиллерине уйренеди. Айтпага тийисли, ногай студент кызымыз халклар ара финанслар, халклар ара катнаслар, ясыл (циркулярлык) экономика, цифровизация йобнелислери бойынша илмилик аьрекетлик пен каьрлейди. Ол илми-практикалык конференцияларда, форумларда белсенли катнасады. Кызалак акында йылы, мактав соьзлерди МГИМО-да ислейтаган белгили ногай аьлими Ахмет Ярлыкапов та редакцияда конакта болганында айткан эди. Ол И.Керейтовадынъ ямагатшылык эм илмилик яшавда белсенли катнасувы, халкымыздынъ коьримге тийисли яс-явкасынынъ элшиси болувы акында белгиледи.

Йогары окув отанында кеспилик сырларына уйренуьвиннен баска, Изабелла «Лекче» билимлендируьв яс-явка проектининъ уйгынлавшысы болады. Онда кыралымыздынъ алдышы вузларынынъ студент яслары тарих, культурология, религиоведение, саният, экономика эм адабият яратувшылыгы бойынша темаларга кызыклы затлар ман боьлиседилер. Озган йылда «Лекче» проекти соьлеги замангы, аьдеттеги санияттынъ эм «Неделя» диджитал-арт (компьютерлик оьнершилик) деп аталган Арт-выставкасын уйгынлаган. Бу амаллама Карашай-Шеркеш Республикасынынъ маданият министерствосынынъ демевлеви мен озгарылган. Изабелла выставкадынъ эм лекторийдинъ яналас уйгынлавшысы болган. Проектти озгарувдынъ барысында аьле Москвадынъ студентлерининъ йолгыслары да, интеллект ойынлары да уйгынланадылар.

Соьйткенде, ердес кызымыздынъ студентлик йыллары айлак кызыклы, пайдалы эм туьрли яклы аьрекетлик пен толы болып озадылар. Соны ман биргесине, Францияда окув шагынынъ барысында Изабелла Европадаынъ туьрли кыралларында да болган. Ол Италиядынъ (Милан, Комо, Верона, Венеция калалары), Германиядынъ, Швейцариядынъ, Франциядынъ, Нидерландыдынъ маданиятлары ман таныскан, коьплеген эстеликли ерлерди йоклаган.

Тыс кыраллар тиллерин ийги билген кызга каерде де биртил таппага, европа яшавшылары ман айкаспага кыйын тувыл эди. Изабелла бу кыралларда озган студентлер конференцияларында катнаскан, Европалык парламентте озган яс-явка форумунда ортакшылык эткен.

Россия МИД-ининъ МГИМО окув отанында билим алууды неге сайлаганы акында соравымызга Изабелла булай деп яваплады: «МГИМО кыралымызда йогары кеспиле окытувшылары ман данъклы,

мунда дипломатларды аьзирлейдилер, оннан баска МГИМО мунда оқытылатаган тиллердинъ саны бойынша – 53 тил – Гиннесстинъ рекордлар Китабына киргистилген.

Тыс кыраллар тиллерин билуув – меним энъ уйкен эм суьйикли кызыксынувым, ама мектебте окыган йылларымда мага математика эм тарих дерислери де ярайтаган эдилер, соннан себеп сол баъри кызыксынувларымды халклар ара экономикалык айкаслар факультетинде таппага болаягымды анъладым».

Окувдан сонъ кеспилик аьрекетин Изабелла халклар ара консалтинг авасында бардырмага (бу аьрекетлик финансылк тармакта басшыларга маслагатлыкты этуувди карарлайды) яде тыс кыраллар министрствосынынъ экономикалык туъзилеслеринде ислемеге уьмитлейди. Кызалактынъ мыратлары коьп – ол кыралымыздынъ йогары окув отанын кутылган сонъ, тыс кыраллардынъ бирисинде билимлерин теренлетпеге де ойлайды. Мыратларынынъ толсынлар, Изабелла!

Айтпага тийисли, Изабелла оьзи студентка болса да, ол аьле оқытув ман да каьрлейди. Биринши курста окый турып, ердес кызымыз вуз уйгынлаган волонтерлык программада катнаскан: студентлер россиялык университетлерининъ эсли оқытувшыларын тыс кыраллар тиллерине оқытканлар. Эм мине уьш йылдан бери Иза- белла ясы уйкенлерди де оқытады, йогары класслардынъ окувшыларын ЕГЭ-ге эм МГИМО-га окувга туьсуув экзаменине аьзирлейди. «Билими болганнынъ куьши бар» дегенше, 20 ясындагы ногай кызымыз яшавда оьзининъ билимлерин пайдалы ислерге туспарлайды.

Быйыл язда Изабелла «Балапанлар» язгы яратувшылык мектебинде Астраханъ областининъ ногай балаларына ойын кебинде англичан тилине эм эпшиллик негизлерине уьйреткен.

– Элбетте, баъри баславларымда мени анам демевлеген. Ол мага оьз куьшлеримге сенмеге, кыралымыздынъ алдышы вузына окувга туьсуувге ымтылысымды яшавга эндирмеге себеп эткен. Аьелдинъ демеви ай-лак маьнели, деп санайман. Булай да, Эркин-Шахар орта мектебининъ оқытувшыларынынъ кеспилик усталыкларын да белгилегим, оларга уйкен муьсиревимди билдиргим келеди. Меним оқытувшыларымнынъ берген окув негизлери кала мектеблерининъ, гимназиялардынъ оқытув оьлшемлериннен тоьмен тувыллар. Солды да, тек шалысув, аьр дайым куллык этуув, токтавсыз каьрлев аркалы яшавда мыратка етпеге болаяк, – дейди Изабелла.

Окувда, яшавда оьзининъ етимислери мен тувганларын, ердеслерин кувандырып, оьктемликти тувдырып келеятырган ногай яс-явкасынынъ яркын, зегенли элшиси – Изабелла Керейтовады биз 25 январьде белгиленетаган Студентлер куьни мен ак юректен кутлаймыз, ога тагы да коьп йогары бийиклевлерди, мыратларынынъ толувларын сагынамыз.

***К. Найманова-Добагова, РФ журналистлер
Союзынынъ агзасы, Черкесск кала.***

БИР МЕКТЕБТИНЪ ХАБАРЫ

Бабаюрт районда ногай авыллар аз тувыл. Ама олардынъ коьбиси уйкен йоллардан эрек орынласкан. Йылда бир кере коьрип болмайсынъ. Геме-Тобье болса аьрувь ерлескен. Район орталыгы Бабаюртка бек ювык, яв да бармага кыйын тувыл. Оннан сонъ авылдынъ ортасыннан, оны эки кесекке боьлип, Москва-Баку деген федералы йол оьтеди. Бу аьллер яшавды, элбетте, енъиллетедилер.

Авил уйкен, сога коьре балалар да коьп. Неше аьеллер куллык излеп баска яklarга кеткен болса да, окувшылар аз тувыл. Геме-Тобьеде орта мектеб коьпте бар, ама архив кагытлары школада йок эди, сога коьре кашан куралганын бирев де билмейди. Ясуьйкенлердинъ эскеруьвиннен биринши мектеб доьрт класслы болган, Гаджимуса деген авыл аьдеми эм окутувшы, эм етекши деп саналган. Балалар ман косылып уйкен яслар да окыган дейдилер.

Согыстан сонъ билимге мукаят та эс бередилер, Россиядынъ туьрли калаларыннан окутувшылар келип баслаганлар. Эм 50-нши йьллардынъ басында 7 класслык школа ашылады. Ызгы 4 класслык мектебтинъ басшысы Закарьяев Биймурза Яхьяевич болган дейдилер. Оны билимли эм акылбалык эди деп эскередилер. 7 класслык школадынъ биринши директорына Алыпкачев Шаих Байрамгаджиевич сайланган.

1965 йьлга дейим ерли яшавшылар арасында йогары билим алганлар бек аз болган, сол йьл хатынлар арасыннан Ахмедова Сайбат Муллатаевна биринши болып институт кутарады эм 40 йьлдан артык география дерисин сосы школада юритеди. Кене де 60-ншы эм 70-нши йьлларда ногай яслар, туьрли кеспилер алар ушин, институтларда окып баслайдылар. Яшав туьрленген сайын аьдемлердинъ де аньлавы алдыга ымтылады. Геме-

Тоббе школасы да соьбитип 7-ден 8-ге, сонъ 10-га, аьли 11 йыллык мектебке айланады.

Бу куьнлерде орта билим мектебте 271 бала эм 53 окытувшы бар. Коьп йыллар школады (1999 – 2016й.й.) Шарип Хункерханович Элькайдаров басшылаган, ол аьли физикадан окытувшы. 2016 йылдан алып Савкатова Эльвира Умарпашаевна бу мектебти етекшилеп келеди. Онынъ окытувшы дериси – информатика. Окув эм тербиялав ислерин завучлар: Амангулова Разият Салавдиновна, Шихмурзаева Канив Гаджиевна юритедилер.

Баьри окытувшылар акында айырым кепте макалалар бермеге эбимиз йок, сога коьре коьбисининъ атларын атамага сььемиз. Мине олар: Акбузавов Муратбек Агавович, Нурмагомедов Чингиз Уллубиевич, Атавов Забит Хансолтанович, Элькайдаров Шарип Хункерханович, Шихмурзаев Артур Гамидович, Болатова Асият Байрамаджиевна, Аджиева Джаврият Ахматовна, Салиева Хадижат Биймурадовна, Магомедова Курманкыз Магомедовна, Элькайдарова Нурайбат Тулпархановна, Салиева Разият Авардиновна, Элькайдарова Нурганият Тулпархановна, Моллаева Инжили Алихановна, Амангулова Муминат Салавдиновна, Амангулова Умукюрсюн Сайпитдиновна, Татарханова Гульяр Алимпашаевна, Закарьяева Альфира Мажитовна, Атавова Нюргюда Хансолтановна, Амангулова Альфия Делимхановна, Нурмагомедова Наида Динисламовна, Абдуллаева Фарида Джумакавовна, Умалатова Назират Алимпашаевна, Салиева Разият Аврдиновна, Даибова Патимат Биймурадовна, Сапарова Алтынбике Сапаровна, Кулаева Тахмина Джабраиловна, Мустафаева Маржан Айнудиновна, Салиева Джаминат Рамазановна, Абдуллаева Саида Изамутдиновна, Салиева Гульжанат Шарабудиновна, Аджалавова Разият Бекболатовна, Кулаева Камиля Джанбулатовна, Элькайдарова Динара Абдулгагировна, Акбузавова Альпият Абдулхакимовна, Аджимагомедова Асияхан Джанарслановна, Нурмагомедова Кистаман Магомедовна, Болатова Кистаман Сайдуллаевна, Аджиева Умият Абдурагимовна, Аджимурзаева Эльвира Гаджиевна, Аджигишиева Нуржанат Магомедовна, Темирбиева Гульзар Каирхановна, Савкатова Зульфия Умарпашаевна, Билалова Рагимат Даниловна, Каргалиева Наида Муратовна.

Булардынъ ишиннен «Россия Федерациясынынъ ортак билимининъ сыйлы куллыкшылары» деген абырайлы атка тийисли болганлар да бар: Амангулова Р.С., Элькайдаров Ш.Х., Шихмурзаева К.Г., Амангулова У.С.

Солай ок «Дагестан Республикасынынъ билим отличниги» деген оьрметли атты Нурмагомедов Ч.У., Атавова Н. Х., Хасаева К. Ш. алганлар.

Окытувшылардынъ коьбиси Геме-Тоббе окув мектебине яслыгын, савлыгын, билимин аямай берип, йыллар озатаганын сезбей де каладылар. Мысалы, Элькайдаров Шарип Хункерханович неше он йыллар ислейди бу школада, сол бай стаждынъ ишиннен 17 йылды басшылав куллыгына карьжлаган. Яде мине Хасаева Кайнат Шабановна яшавынынъ 30 йылын, ногай болмаса да, ногай авылга, ногай мектебке берип келеди. Ол орыс тил эм адабият дерислерин юритеди, йогары категориялы окытувшы эм «РД билим отличниги».

Аьжейип тувылма, Геме-Тоббе школасыннан яс кызалак, Салиева Хадижат, бас вожатая болып ислегенде энъ уьлгили пионерлер дружинасын туьзген эм тербиялаган. Республика ярысында биринши орынды алганда, Салиева Хадижатты 1985 йыл Москвада озган яслардынъ Савдуныялык 12-нши Фестивалине йибередилер. Кайтып келгенде яс вожатая не коьргенин, не эситкенин, кимлер мен танысканын мектебте де, авыл клубында да,

Махачкалада да хабарлаган. Аьли Салиева Хадижат Биймурадовна Геме-Тоббе школасында география дерисин юритеди.

Нурмагомедов Чингис Уллубиевичти бу мектебте уйкен де, кишкей де бек оьрметлейдилер. Ол Хасавюрт каладынъ педучилищесинде спорт боьлигин кутарып, Армия борышын битирмеге кетеди. Чингис Нурмагомедовтынъ юреги уйкен элине де, Дагыстан ватанына да сенимли, кыйын куьнде табылатаган йигит эди. Сосы соьзлеримизге шайыт этип 1999 йылды алып карайык. Чингиске армия борышын битирмеге уьш ай калып турганда, Дагыстанга явлар шапкынлык этеди. Сол заман яс ногай кеде Анапа калада 7-нши гвардейский десантлы дивизияда боьликтинъ етекшиси эди. Армия борышында бек яваплы эм нызамлы деп, согыс аьзирлигининъ программасын 4-ке эм 5-ке берген деп, оьз боьлигининъ ясларын толы билим мен уйьретеди деп суьвретлегенлер Ч. Нурмагомедовты дивизия басшылары.

Дагыстаннан келген аьскершилер Чингисдинъ етекшилиги мен республикасын душпаннан якламага йиберуьвди тилеп, рапорт язадылар. Эм коьп кетпей яслар Новолак авылына келип, 15 куьн явларды кувмага ярдам этедилер. Оннан сонъ Бабаюрт, Кизляр уьстиннен юрип, Шелковской районга, Хамаматюртка, Первомайский поселокка, Гудермес калага етип, баьри ерлерди де явлардан босаттылар. Ызында Чингис авыр яраланып та алды. Ога йигитлиги уьшин шыгарылган Орден неге ди адасып, оьз баьтирине ете алмады.

Коьп йыллардан бери Чингис Уллубиевич Геме-Тоббе школасында физкультура дерисин, спорт клубын юритеди. Ол балалардынъ йигерли эм куьшли болганын суьйип, окувшыларды туьрли спорт пан да кызыксындырады, районда, республикада оьтетаган ярысларга аькетеди.

Айтып озайык, Геме-Тоббе школасында патриотлык тербия иси аьруьв дережеге еткен. Бу куллыкта мектебтинъ биринши завучы Амангулова Разият Салавдиновнадынъ кыйыны айлак та коьп. Онынъ педагогикалык иси акында мен коьп йыллар артта яратувшылык суьврет, баскалай айтканда адабиятлы очерк, язгаман. Эм орысша, эм ногайша. Сол суьвретти ДНЦ РАН-нынъ «Возрождение» деген журналында, «Свидетели двух эпох» деген китабимде орысша, «Байтерек» журналда эм Карашай-Шеркеш Республикадынъ «Ногай давысы» деген газетинде ногайша баспалагаман. Сога коьре Геме-Тоббе мектебин эм окувшыларын коьп аьдемлер таныйдылар. Аьли де сол адабиятлы очеркти кайтадан берермен. Эм сиз коьрерсиз, кайтип сизинъ школа 15-20 йыллардан бери кенъ билим алув яктан, дайым да алдыда юрген экен. Республика ТОКС- ына катысып оьз боьлигин туьзуьв, тарихли «Отечество» деген краевед козгалысы бойынша коьп ислер юритуьв, Москвадан алып коьп уйкен калаларга каникулда барув, музейлерди тешкерип карав, Дагыстаннынъ тав районларында да болув: «Ботлих-Рахата-Ансамта-Тандо-Агвали-Хасавюрт-Новолакское-Махачкала эм баска маршрутлар ман. Уллы Аталык согысынынъ 76-ншы Еньуьв куьнине багыслап «Кайратлы йоллар ман», «Согыс балалары», «Баьри зат та эсимизде» деген хабарласувлар озгарылганлар, сонъ оьз мектебинде тарихли-краевед музейин ашув – бу ислер кайдай кызыклы эм коьп билимлер береди оьсип турган ясларга. Школады коьпте биткен окувшылар да сол билимлерди бир де мутпаяклар. Эм окувшылардынъ янында дайым да Разият Салавдиновна юретаган эди эм аьли де юреди. Ата-аналар да пайдасын анълап, балаларын бир соьзсиз оьз карыжлары ман йибередилер.

Школадың тарихли-краевед музейи 2002-нши йылда ашылган, аьли 300-ден артык экспонатлар бар, авылдың тарихи, дагыстанлы яслардың туьрли согысларда коьрсеткен баьтирликлери тамлардагы стендлерде коьринедилер. Музейдинь ишин толтырувда район Администрациясы, ветеранлар, ата-аналар, окувшылар ярдамластылар. Коьп кешликлер, йолыгысувлар, базласлар бу меканда оьткериледи.

Аьли Уллы Аталык согысында катнаскан ветеранлардан Геме-Тоьбеде бирев де калмады. Олар кене де ерли школадың ТОКС-ка катнаскан окувшыларынан сыйлык коьрип уьлгирдилер: ветеранлар уьшин балалар туьрли кешликлер оьткерип, олардың азбарынынь эсигине кишкей кызыл байраklar илип, керек ерде кол коьмегин де этип юрген эдилер. Согыста йок болганларды излев исинде де Токс пан бирге ветеранлар ярдамластылар. Булай тар байланыс окувшыларда патриотлык сезимлерди эм аьдемшилик касиетлерди беркитти. Соьйтип тарихли-краевед музейдинь де абырайы оьсти.

Уьйкен калаларда ата-аналар балаларын 4-5 ясыннан алып туьрли саният эм билим оьстирувв школаларына язадылар, оьзлери, кыйналса да, олардың басын етип юредилер, акша да тоьлейдилер. Авыл ерде коьбисинше бу кыйын исти мектеблерге таслап коядылар. Табиаттынь кардашы йок, ол баьрине де, бала тувганда, кайдай да бир коьрнекли оьнер береди. Ама баладың сол оьнери оьсеекпе яде оьспей басылып калаякпа, ызгы соьз ата-анада эм школада. Яшавда табиаттай дурыслык эм дайымлык йок. Бир оьмир ишинде яшав неше кере туьрленмеге болады. Сога коьре Кудай берген оьнерди аньлав, оьстирувв, туьрли билимлер мен байытув ясларга бек керек. Ол онынь келеектеги аьрувв бактысы.

Авылларда эм кишкей калаларда абырайлы мектеблер, наьсипке, аз тувыл, тек оларга да коьмек керек. Ярлы мектеб, ярлы аьелдей, ярлылыгына шагынып турса, билим берувв иси осал болар. Ызгы йылларда мен журналга болып школалар акында язаман эм коьрмей болмайман, кайтип заман туьрленген. Аьлиги мектеблердинь коьбисинде яшав кайнайды, балалар уьшин коьп ис юритиледи.

Бир неше мысаллар келтирмесем дурыс болмас. Айтпага, «Дорога к обелиску» деген Савлайроссиялык ярыста Коркмасова Зайнаб еньюввши болды. «Шаг в будущее – 2020» деген регионлы илми конференцияда Казбекова Губай 3-нши орынды бийледи, оны ман косылып сол конференцияда Аджалавова Эмиля, Ачаканова Ратмира, Амангулов Рамазан да катнастылар. «Школьные музеи» деген Савлайроссиялык базласта Аджалалова Айгуль дипломант деп аталды. Республикадың 100-лык мерекесине багысланып оьткерилген «Лучший экспонат школьного музея» деген базласта да катнасканлар.

Ызгы йылларда кайдан да коронавирус келип, карантинге школалар да ябылып, коьп ойлар, коьп уьмитлер ерине ете алмайдылар. Болса да Геме-Тоьбе окув мектеби алдыга йигерли карайды, кайтадан планлар туьзеди, озган йылларда биткен ясларды да мутпайдылар, боьтен де алтын медальге окувды кутарганларды. Школадың тилеги мен атларын язамыз: Мусакаев Шамиль, Ачаканов Рахман, Амангулова Диана, Болатова Милена, Салиева Рамиля, Даудова Мадина, Аджалавова Эмиля, Кулаева Улаймат, Абуева Апай, Алыпкачева Фарида, Аджалавова Айгуль, Акбузавова Камила.

Сосындай билимлы яслардың атын атап, шат коьнйил мен хабарды битирмеге боляк эдим, ама кай бир сейирли затларды айтпасам намысыма авыр боляк.

Мысалы, Геме-Тоббе мектеби районнынъ энъ шетинде орынласкан кишкей авылда ерлескен болса, айып аз эди. Ама Геме-Тоббе авылы район орталыгы Бабаюрттынъ тап янында (уьш шақырым) конган, коьзинъди юмсанъ да коьреексинъ. Тек неше йыллар бу авылда мектеб айлак эски меканда орынласканын, окувшылар ишине сыймайтаганын район етекшилери де, республикадынъ билим Министерствосы да билмегендей болып турадылар. Махачкаладан бек узак районларда да, яшавшылары аз калган авылларда да мундай эски мектеб сийрек расады. «Баласы йыламаса, анасы суьт бермейди» деген ушын экен. Биз бу авылда адабиятлы кешликлер оьткергемиз. Оларды биз эки этажлы клубта озгаратаган эдик. «Сизге кашан янъы школа меканы салынаяк?» деп окутувшылардан бир неше кере сораганым бар. «Салынаяк, бизге билим Министерствосы соьз берген», «Бизим школа планга кирген» деп уйкен сеним мен айтатаган эдилер. Бос уьмит пен йыллар оза берди. Дагыстан халк шаири Шеит-Ханум Алишевадынъ шыдамлык акында бир аьлемет аьруув ятлавы бар, соннан бир кесегин бермеге суьмен:

**Шыдай, шыдай болдым шырайсыз,
Шыныгудынъ, сабырлыктынъ
Еткемен тап туьбине,
Энди шерет акыллыга.
Меним кебиме бир сама
Кирип карасын шыдамлыкка!**

Экинши сейирим де бар. 50-ден артык окутувшылардынъ бирисинде де «Заслуженный учитель РД» деген ат йок. Аьжейип аьдемлер, уьндемей турадылар. Мен бу касиетти яман деп айтпайман, тек сейирге каламан.

Янъы школа салынувдан тура янъыларда аьруув хабар келген Геме-Тоббе мектебине. Бир аьдем коьмек этеек болады. Салып басласын, сонъ айтармыз атын. Шешилмей калган соравлар шешилип, йол ашылсын куванышка! Эш те сол куьнлерди коьбермиз!

Уьшиншилей, Бабаюрт ногайларына ана тилди уйренуув бек кыйын, олар онлаган йыллар кумыкша оқыганлар, уйлеринде де кумык тилде соьйлегенлер, аьли де коьбиси соьйлейдилер. 1994 йылдан бери мен Геме-Тоббе, Сулак авылларынынъ мектеблерине катнасаман, булар уйкен ногай авыллар. Оларда мен школалардынъ коьмеги мен ногай тилде адабият кешликлерин озгараман: соьйтип балалар эм окутувшылар Суюн Капаевтинъ, Гамзат Аджигельдиевтинъ, Кадриядынъ эм меним китаблерим мен таныстылар. Окутувшылар былтыр Махачкалага Фарид Сидахметовадынъ кешлигине де келдилер. 2010 йыл навруз айында Сулак мектебине уйкенлер де, кишкейлер де йыйылдылар, бир неше авыл бар эди. «Йыр иеси мен эдим» деген китаб бойынша танысувлык оьткердик. Геме-Тоббе окувшылары Шал-Кийизди, Асан Кайгылыды, Досманбет Азавлыды яттан шыгып оқыдылар. Олардынъ каны тартады оьз тарихине, оьз миллетине... Ама ызгы эки йыл ишинде ногай авыллар ана тилде окувды койдылар, себебин де ашык айтпайдылар. Тек бир Геме-Тоббе бу куьнлерде ногай тилин уйренеди. Ол ийгилик те Амангулова Разият Салавдиновнадынъ эм Кулаева Камиля Джанбулатовнадынъ бек кайратлы шалысканлары ман сакланады. Сога коьре олардынъ иси акында айырым соьз юритпеге суьмен.

ОКЫТУВШЫ БОЛСАНЪ, СОНДАЙ БОЛ!

Разият Амангулова Бабаюрт районда энъ атаклы окытувшы. Дагыстан оькимет университеттинъ тарих факультетин битирип, Разият оьз авылы Геме-Тоббеге кайтып келеди. Бу ногай авыл бек уйкен, оны эки кесекке боьлип, тувра ортасыннан Баку-Москва деген федераллы йол оьтеди, Геме-Тоббедикилер кылыкларына коьре ис суьер, тербиялы, конак сыйлавшы эм оьз аьдетлерин мутпайтаган аьдемлер. Билимге де талаплары болганга, бирев узактан келип клубта доклад окыяк деген хабар шыкса, тез сол клубка йыйыладылар, балаларын каникулда оьз карыжлары ман туьрли яктарга кыдыртып йибередилер. Сога коьре де Разияттай ялынлы, билимли эм балаларды бек суьетаган окытувшы мундагы орта школага бек келисли эди.

Ислеп баслаганлай, Амангулова школа яшавына кайсы ягыннан да белсен катнасты. Бир кешлик, бир байрам, бир тербия иси Разиятсыз озбайтаган эди. Оьзи тарихши болганга, окытувшы бас деп балалардынъ кайсысы тарих исине, туьрли излев куллыгына коьнъили барын аньламага шалысты. Сондай окувшылардан Разият отряд туьзип, республикадынъ ТОКС-ына киргизтти. 10 йыллардан бери отряд излев куллыгын юритеди: Уллы Аталык согысында йок болган авылдынъ эркеклерин, коьпте оьлген ветеранлардынъ согыста катнаскан куьнлерин, коьрсеткен баьтирлигин, яраланып яткан госпитальлери, Афган элинде оьлген ясларды, 1999 йылда Дагыстаннынъ еринде болган давда катнаскан аьскершилерди. Олардынъ оьткен йоллары, элине берген пайдасы – баьри заты балаларга кызыклы. Авылда яшап турган ветеранларды да отряд сыйламага шалысады. Амангуловадынъ етекшилиги мен оларды кешликлерге шакырадылар, уйлерине барып, хабарласадылар, яшав-аьллерин сорайдылар.

Разият окувшылардынъ коьмеги мен школада тарих музейин ашкан. Кайдай аьрекетшилик, кызыксынув коьрсеттилер балалар сол куьнлерде. Сога коьре, Амангуловадынъ ойынша, патриотлык яслардынъ коьбисинде бар, тек оны уянтув керек, оларды басшылайтаган окытувшы оьзи де шынты патриот болса, ога ынанадылар. Сейирли зат, яшав йолын тек баслап турган балалар уйкенлерден артык оьтирикти сезедилер.

ТОКС-тан баскалай Разият окувшыларын «Отечество» деген туристско-краеведческий козгалыска косты. Бу козгалыс ясларга оз элин, оз халкын, оз авылын суьймеге, баска ерлерди коьрмеге коьмек эте эди. Окувшылар туурли конкурсларда, олимпиадаларда катнасып басладылар. Бас деп районнынъ базласында, сонъ енъип, республикадынъ олимпиадаларында, оннан озып регион базласларда, кай бирлери Москвага да кететаган болдылар. Айтпага, 2004-нши йыл Москвада озган «Юность, наука, культура» деген Савлайроссиялык конференцияда Геме-Тоббединъ балалары 3-нши орында алганлар. 2006-ншы йыл Нальчик калада оьткен «Кавказдынъ яс излевшилери» деген У1-ншы Конгрессте Разияттынъ окувшылары лауреат деген атты алып келгенлер, Махачкалада озатаган базласларда Геме-Тоббединъ яслары бир де шетте калмайдылар, амал болса, дипломлар алып кайтадылар. Мине 2009-ншы йыл да республикамызда оьткен «Юный этнограф», «Юный краевед» деген ярыска «Ногайский национальный орнамент в войлочных изделиях и в быту» деген исти суьвретлер мен косып аькелгенлер.

Яслар Амангулова ман бирге атаклы шаир Сергей Есенин оьскен Рязань областине барганлар, Москвада да коьп музейлерде кыдырганлар, былтыр ТОСК-тынъ отряды ман Волгоград калага эм Астрахань областининъ Приволжский районында орынласкан «Пойменный» деген авылга да еткенлер. Пойменныйда Россиядынъ Баьтири Рафик Кадырбулатов яшаган. Ол биринши шешен согысында оьлген. Энди Кадырбулатовтынъ атын ерли школа алып барады. Эки орта школадынъ балалары йолгып, азбарда Эстелик аллеясын шашканлар, концерт коьрсеткенлер.

Баска школар булардынъ исине бек кызыксынып карайдылар. 2009-ншы йыл Геме-Тоббе школасында районнынъ баьри де тарихшилери йьйылып, семинар оьткердилер, сонда авылдынъ 240-йыллыгына багысланган ис коьрсетилди. Оны балалар оьзлери оьткердилер.

Булай яваплы ислер енъил болмайдылар, окытувшыдынъ эм окувшылардынъ талаплы, белсенли куллыгыннан баскалай, ата-аналардынъ анълавы да, карыж яктан коьмеги де, авыл администрациясынынъ ярдамы да, район етекшилерининъ айланганда сама кол созувы да бек керек зат. Амангулова баьри мен де ортак тил таппага шалысады, кай бирде кайгырып та юреди, ама нешагы кыйынлык коьрсе де, тек алдыга абытлайды. Окытувшы оьзининъ ясларын да сондай кылыкка уьйретеди.

Калай болса да, туьз ниетли ис не заманда да акка кайтады. Буьгуьнлерде Разият Амангулова Геме-Тоббединъ орта школасында директордынъ орын басары, йогары категориялы окытувшы, «РФ ортак билимининъ оьрметли куллыкшысы» деген сыйлы атак алган, 2006-ншы йыл «Россиядынъ сайламлы окытувшылары» деген ярыста ортакласып, енъген, Россиядынъ Президентининъ грантына тийисли болган, ясларды излев исине коьнъил эткен уьшин «Заслуженный наставник молодежи РД» деген сыйлы ат берилген. Тек яньыларда Амангуловадынъ тербиялав иси «Патриот Дагестана» деген медаль мен белгиленди. Ама баьриннен де уьйкен савгады Разият балалардан алады. Олардынъ оьсуьви окытувшыдынъ юрегин де оьстиреди, олар суьйинсе, ол да суьйинеди. Аьне сондай шынты окытувшы бар бизим Дагыстан еринде.

*«Байтеректинъ» 2010-ншы йыл шыккан
№1 номериннен алынган.*

КАЙРАТЛЫ ОҚЫТУВШЫ

Кулаева Камиля Джанбулатовна -- ногай тилининъ эм адабиятынынъ оқытувшысы, Геме-Тюббе школасында 2010-ншы йылдан алып ислеиди, экинши квалификациялы категориясы бар. Оқытув исинде Кулаева К. Д. озин методика яктан аьзирлигин, куллыгында сулыплы эм бай билимли экенин коьрсетип болады. Сонынъ уьшин балалар да шалысадылар, яваплы кепте дерислерине аьзирленедилер, олар уста оқытувшыдынъ сенимин аклар уьшин туьрли базласларда, олимпиадаларда йигерли катнасадылар, савгалы орынлар да аладылар.

Камиля Джанбулатовна балаларды ойлап эм билимди тешкерип каравга уьйреткенге, олар, коьп мектеблерде авыр деп саналатаган ана тилин, коркпай оьтедилер.

К. Кулаева оьзи де билим беруьв сулыбы ман оқытувшылар йыйыныларында боьлиседи, ашык дерислер юритеди. Оьзининъ касиетине коьре де оқытувшы исте, яшавда расатаган кыйынлыклардан сабыр оьтеди, алдына салган уьмитлерин толтырмай калмайды.

Аьли оқытувшыдынъ ногай тили, ногай уьйи акында 2 макаласын беремиз.

Ногай тилим

**Ана тилим – ногай тилим,
Мен тиримен сени минен.
Сенсиз болган бир куьнимди
Тень этермен оьли минен.**

Суюн Капаев

Ногай тили – дуныяда кенъ яйылган туьрк тиллерининъ бириси. Ол ярасык эм бек аньлы

Белгили ногай язувшысы Фазиль Абдулжалилов ногай тили акында булай язады:

**Калай байсынъ,
Тувган тилим, ана тил,
Калай бир сен туьпсизсинъ!**

Сосы соьзлерге шайыт болып келеди ногай тилинде шебер халк эм адабият шыгармалары. Тарихимизде болган кыйынлыклар, туьгилислер, куьреслер Бабаюрт районында яшайтаган ногай аьдемлерди коньысы кумык халктынъ тилин оқымага буйырды. Ама аьдемнинъ каны тамырына тартпай болмайды. Биз де ана тилимизге, халкымызга тартынып басладык. Ногай халкы ана тилинде соьйлемеге, оқымага, язбага деп токтасты.

Яшавда аьр-бир аьдемнинъ энъ биринши соьзи ана болады. Мен эм мендей Бабаюрт районнынъ ногайлары ана тилди кешигип болса да уьйренмеге суьйдик. Ана тилди ийги билмеге керегин халк аньлады,

соъз байлыгынынъ тазалыгын обстирмеге ымтылды. 21 февраль – савлай дуньяда «Ана тил» куйни. Туърли тиллерде соъйлейтаган аьдемлер анълайдылар – ана тилди саклав – ваьлий борышымыз. Сосы байрамга рас барып, бизим мектебте йыл сайын «Ана тил юмалыгы» озгарылады, йыл сайын иштелигин окувшыларга, кызыклы болсын деген мырат пан, туърли этпеге шалысамыз.

НОГАЙДЫНЪ УЙИ

**Ногайымнынъ кенъ коьсилген кыры бар,
Кырларында конак суьер уйи бар.
Уйлеринде занъыраган йыры бар,
Йырларында йылавы бар, куйи бар.**

-- Кел ювык бол, Ногай уйдинъ эсиги дайым ашык, Туздаьм этип шык, турысын- турмысын коьр!

Терме: Бурынгы ногайдынъ терме уйи коькшил коьктинъ куьмпезине усаган, топтай тоьп-тоьгерек болган. Оьзи кийизден этилген. Тоьгерек терме данъылда мал ман юрген ногайдынъ алабуркасын елден де, куйын ямгырлардан да, кыстынъ аязыннан да саклаган. Ак кийизден куралган термелер де болганлар. Оларды тоьре аьдемлерге эткенлер. Термелердинъ тоьбеси он эки кесекке боьлинген. Ол за та босына болмаган.

Эшек кырган юлдыз (Юпитер) ердинъ тоьгерегин 12 йылда бир кере айланып шыгады. Йыл да 12 айга боьл инеди.

Ата-бабаларымызды эсимизге алганда, термеди де муталмаймыз. Тоьгерек терме, тоьгерек коьк, тоьгерек ер, тоьгерек отяга, тоьгерек оьтпек. Булар яшавдынъ негизи экенлерин бурынгылар бек яхшы билгенлер.

Ногайдынъ уйине салам берип кирдик, йылувын сездик, туздаьмин де бисмилла этип, берекет берсин айттык. Узын уйдинъ ортасында уйкен казан боьлме, онынъ эки ягында эки боьлме: биреве оьзлери ятатаган, ана биреве конак боьлме. Конактынъ сыйы айлак уйкен эди.

Куран – ол мусьлманлардынъ энъ де сыйлы эм баа китаби. Бурында онсыз бир ногай уй де болмаган. Оны уйдинъ тоьр бетиндеги иргеге, уьндирик этип, салганлар. Куранды уйдинъ намысы, наьсиби, яшавы деп билгенлер. Оны, колларын шайкамай, бирев де ысламаган. Уйде уйкен де, кишкей де ятаякта бир дува окыган, эртенъ турганда да, аман-эсен танъга шыгардынъ деп, Аллага дува окыган. Кай бир уйлерде араб тилинде Кураннан баскалай китаблер де сакланган.

Намазлык -- тоьрге тоьселип намаз кылатаган кишкей алат. Бу уй муьлки деп саналады. Оны эшки териден, кийизден, согылган шепкеннен эткенлер. Айбарланып этилген намазлыклар да болган: оьрнеклер кыйып, шашаклар тигип ыспайлаганлар.

Ногай уйдинъ коьрки, наьсиби бесик болады. Оны балалы да, баласыз да саклаган. Бесик эси туърли болган: шайкалатаган эм тербетилетаган. Ногай уйлерде коьбисинше тербетилетаган бесик юрген.

**Уйкла, балам, юм кобынъди,
Юм кобынъди, юлдызым,
Баъриси де уйклаган,
Сен де уйкла, ялгызым.**

Ногай уйде муьклерининъ энъ сыйлысы сыпыра болган. Сыпыра ярасык этилип бек агаштан, туьрли оьрнеклер кыйылып, шеберленип ясалган. Онынъ уьш туяклары шыгырланып этилинген эди. Бу затлардынъ баъриси де ашаган аьде мнинъ коьнъилин коьгермеге, аска денин соктырмага ниетленген болар. Куьндей тоьп-тоьгерек сыпырады курсалап, аьел ас ашаган. Сыпыра таз-таза болып сакланган, сыпырасы кир турган уьй нас деп айтылган. Эш те сол аьдеттен шыгып кеткен болартага халкымыздынъ бир ийги такпагы: «Сыпырасына карап асын аша, анасына карап кызын ал».

Домбыра – ол ногайдынъ бир деген анъ алаты, неше юз йылардан оьтип сакланган ногайдынъ яшавында. Домбырады ногай уйде де, кырда да шалган. Онсыз бурынларда бир той да, бир байрам да озбаган. Бобтен де акынлардынъ тарих йырлары, сосы алат пан шертилип, халкты кувандырган.

Кумган ман элекен ногай уьйдинъ сыйлы муьклери. Оларсыз яшав болмайды. «Бизди иманнан айырсанъ да, кумганнан айырма» деген соьз бар халкта. Аьр аьдем де аска олтыраяктан алдын да, астан сонъ да кол шайкаган.

Солды да, бизим ногай ата-бабаларыннан алып, тазалыкты биринши орынга салган. Тазалык ден савлыктынъ негизи экенин яхшы анълаган.

ЭЛИ УЪШИН ЯН БЕРГЕН НОГАЙ ЯСЛАР

с. Терекли - Мектеб

Тимур Нуралиев, г. Минводы

Беслан Багаудинович Лукожев,
с. Кизляр, Моздокский район

ГЕМЕ-ТОББЕ МЕКТЕБИНИНЪ ОКУВШЫ БАЛАЛАРЫ

